

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ю. А. ЧЕРНОБРОВ

ІСТОРІЯ
СИНТАКСИЧНИХ
ТЕРМІНІВ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ:

XIX — перша половина XX ст.

*ПРОЕКТ «НАУКОВА КНИГА»
(МОЛОДІ ВЧЕНІ)*

КИЇВ • НАУКОВА ДУМКА • 2019

УДК 811.161.2'373.46'367:81'0

У монографії схарактеризовано стан створення синтаксичної термінології української мови в контексті історичного термінознавства; простежено тенденції в розвитку цієї термінології з опертям на наукові джерела XIX — 50-х років XX ст.; з'ясовано вплив мовних і позамовних чинників на формування синтаксичної термінології української мови; встановлено особливості розвитку термінологічних найменувань понять синтаксису словосполучення, простого та складного речення; випрацювано й введено до наукового обігу модель історичного паспорта синтаксичного терміна.

Для мовознавців, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів та учнів.

Відповідальний редактор
канд. філол. наук, доцент *І. А. Казимирова*

Рецензенти:
доктор філол. наук, професор *В. М. Брицин*,
канд. філол. наук, доцент *Н. Г. Горголюк*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України
(протокол № 6 від 21 червня 2018 р.)*

**Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток науково-видавничого комплексу
НАН України»**

Науково-видавничий відділ філології, художньої
та словникової літератури

Редактор *В. Є. Македон*

© Інститут української мови НАН
України, 2019

© Ю. А. Чернобров, 2019

© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2019

ISBN 978-966-00-1704-7

ПЕРЕДМОВА

Історичний підхід до вивчення термінології — важливий напрям термінознавчих досліджень, покликаний відтворити основні шляхи формування та розвитку термінів і понять галузі науки. Виконано чимало досліджень з історичного термінознавства, у яких висвітлено особливості формування лінгвістичної термінології різних мов. У них простежено тенденції становлення цієї термінології на різних етапах розвитку науки, проблеми й шляхи її формування, подано матеріали для створення словників (М. Г. Булахов, З. І. Євлоєва, Є. С. Ганієва, А. Н. Манцаєва, О. О. Колесникова та ін.) [16; 53; 32; 93; 68]. В історичному аспекті виконано також праці українських дослідників, присвячені з'ясуванню особливостей розвитку наукової мови, зокрема й лінгвістичної термінології, у творчості І. Я. Франка (Є. С. Регушевський), М. П. Драгоманова (В. В. Деркач), М. С. Грушевського (О. С. Масликова), О. С. Пушкіна (С. Є. Вайнтруб) та ін.

Глибоке зацікавлення історією формування української граматичної (синтаксичної, морфологічної, словотвірної) термінології засвідчують праці І. І. Огієнка, Т. В. Баймута, Н. А. Москаленко, Н. В. Гуйванюк, В. В. Захарчин, А. П. Загнітка, О. В. Медведь, І. А. Ярошевич, М. П. Баган, О. М. Горди; загальної мовознавчої термінології — праці І. В. Коропенко, Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, В. І. Авраменко, М. П. Лєсюка, Д. Б. Якимович-Чапран, І. А. Казимирової, Н. А. Ляшук.

Як складник граматичної термінології синтаксичний термін став об'єктом дисертаційних праць В. В. Захарчин “Українська мовознавча термінологія кінця XIX — початку XX ст.” (1995), О. В. Медведь “Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан)” (2001), Д. Б. Якимович-Чапран “Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI—XVII ст.” (2008). Однак досі не проведено діахронного аналізу синтаксичної термінології в ономазіологічному й семасіологічному аспектах, що й визначило актуальність пропонуваного дослідження.

У монографії охарактеризовано стан напрацювання синтаксичної термінології української мови в контексті історичного термінознавства;

визначено періоди становлення синтаксичної термінології української мови відповідно до її фіксації в джерелах XIX — 50-х років XX ст.; простежено тенденції в розвитку цієї термінології з опертям на наукові джерела; з'ясовано вплив мовних і позамовних чинників на формування синтаксичної термінології української мови; встановлено особливості розвитку термінологічних найменувань понять *синтаксису словосполучення, простого речення*; виокремлено особливості формування термінології синтаксису складного речення; випрацювано й уведено до наукового обігу модель історичного паспорта синтаксичного терміна.

Уперше в лінгвоукраїністиці репрезентуємо історію синтаксичної термінології української мови XIX — 50-х років XX ст. у контексті формування граматичної термінології загалом. Залучаємо новий матеріал українських лінгвістичних праць, які досі залишалися поза увагою мовознавців; розпрацьовуємо методику дослідження еволюції терміна; пропонуємо модель історичного паспорта синтаксичного терміна, що надає вичерпну інформацію про його формальні видозміни та семантичний розвиток.

Період у становленні синтаксичної термінології, обраний для аналізу, характеризується поступовим формуванням засадничих термінів та їхніх дефініцій. Подальший інтенсивний розвиток синтаксичної теорії (розпрацьовано вчення про трансформаційний, генеративний, комунікативний, семантичний, структурно-семантичний і прагматичний синтаксис) сприяв появі відповідних термінологічних підсистем, кожна з яких може бути об'єктом спеціальних термінознавчих розвідок.

Ідеї та висновки наукового дослідження розширили знання про особливості термінотвірного процесу в українському синтаксисі й уможливили увиразнення основних тенденцій його розвитку, що сприятиме подальшому розв'язанню проблем історичного термінознавства й термінології синтаксису української, а також інших слов'янських мов.

Авторські напрацювання також можуть бути використані в укладанні історичного словника синтаксичних термінів української мови, для написання нових праць із граматики, створення підручників і навчальних посібників із синтаксису, а також у практиці викладання спецкурсів із термінології в закладах вищої освіти.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

1. Синтаксичний термін як об'єкт дослідження в українському історичному термінознавстві

Розвиток будь-якої науки зумовлює потребу в номінації результатів наукової діяльності, відображає прямий зв'язок із науковими концепціями й відкриттями та є засобом накопичення результатів пізнання й закріплення нових знань. Із розгортанням різних галузей знань постає необхідність у перегляді якісного й кількісного складу їхніх термінологій для унормування, систематизації й кодифікування; також на кожному етапі розширення наукових сфер постає необхідність лексикографічного подання її терміноодиниць.

Системна презентація будь-якої термінології неможлива без опису історії її формування та становлення, осмислення відповідності термінів українській мовній основі, з'ясування ролі тих чи тих наукових шкіл у випрацюванні й кодифікуванні термінології. У вітчизняному термінознавстві такі завдання покладено на представників історичного напрямку, якому належить провідна роль у процесі пізнання особливостей спеціальної лексики.

Історичне термінознавство — розділ термінознавства, який вивчає формування й становлення галузевих терміносистем у їхньому історичному розвитку, етимологію терміна, його еволюцію, етапи й закономірності організації прототермінів, передтермінів та спеціальної лексики в терміносистемі, функціонування прототермінологічних одиниць у писемних пам'ятках [157, с. 67].

Теоретичні підвалини цього розділу термінознавства, окреслення його завдань та опрацювання методологічних засад подано у працях О. В. Фельде (Борнхвальдт) [158—161]. Першочерговим завданням історичного термінознавства, на думку авторки, є дослідження історії тих системних відношень, які формуються в процесі розвитку спеціальної лексики і лише потім — в історії окремих термінів. З-поміж методів дослідження історичного термінознавства

виділено загальнонауковий, описовий, порівняльно-історичний, порівняльно-зіставний, а також метод комплексного історичного аналізу, який виявляє умови й час появи спеціальних термінів, джерела, способи творення, семантичні й функціональні зміни, структурно-граматичну характеристику тощо [160, с. 92].

С. В. Гринев-Гриневиц зауважував, що завдання історичного термінознавства полягає у виявленні основних тенденцій творення й розвитку термінів, урахування яких уможливить формування рекомендацій з упорядкування термінології [38, с. 13], наголошуючи на специфіці історичного аспекту — встановленні походження термінів (питомі, запозичені) [Там само, с. 60]. Проблема використання питомої чи запозиченої термінолексики сягає глибинної теоретичної проблеми — правильної / неправильної орієнтації термінів. Поняттю термінологічної орієнтації присвячено праці М. Г. Бергера [11], А. В. Лємова [85], Д. С. Лотте [90]. О. Л. Арискіна та І. А. Ребрушкіна уточнюють зміст цього явища й відмежовують його від близького на перший погляд поняття мотивованості терміна, яке, на відміну від орієнтації, може бути застосовано не лише до термінів, а й до слів загалом [4; 141, с. 211]. Орієнтацію визначено як термінну властивість, “зумовлену лінгвістичними, психічними і соціальними факторами...” [Там само], а також як “явище, яке дає можливість носієві мови без звернення до дефініції, за експонентом, визначити закріплене за терміном поняття або місце певної одиниці в терміносистемі” [6, с. 94]; підкреслено ефективність застосування терміна *орієнтація* в термінологічних дослідженнях, який об’єктивує походження, морфемний склад, структуру терміна, а також зв’язок форми й значення в лінгвістичному, психолінгвістичному, соціолінгвістичному, лінгвокультурологічному, прагматичному та інших аспектах [141, с. 212].

В українській лінгвістиці традиції історичного напрямку термінознавства з його предметом, завданнями, метамовою опису й структурними підрозділами подано у статті В. Л. Іващенко [61, с. 5—20]. Досі історія розвитку українського термінознавства не дістала належного теоретичного опрацювання, попри те що проблеми формування й становлення окремих терміносистем часто потрапляють у поле зору дослідників. У працях з історичного термінознавства системно описано термінології в певних хронологічних межах, встановлено особливості їх формування й розвитку, наукові засади

термінотворення та ін. Здобуті результати таких досліджень дали можливість укласти рекомендації щодо унормування певної термінології для кращого її розуміння та адекватного сприйняття. Так, зокрема, дослідженню окремих терміносистем різних галузей науки в історичному аспекті присвячені праці українських мовознавців М. П. Годованої (геологічної) [33], Л. Є. Гапонової (криміналістичної) [31], М. О. Гонтар (журналістики) [34], Н. В. Жовтобрюх (філософської) [55], Л. Д. Малевич (гідромеліоративної) [92], Н. В. Місник (медичної) [105], Л. В. Мурашко [109], Н. О. Яценко [181] (військової), Н. В. Нікуліної (автомобілебудівельної та транспортної) [110], Е. Огар (друкарської) [115], С. В. Овсейчик (екологічної) [114], Н. В. Пуряєвої (релігійної) [139], Ю. Й. Рисіч (мистецтвознавчої) [145], М. В. Сташко (бібліотечної) [155], О. В. Чорної (податкової) [168], І. А. Ярошевич (мовознавчої) [179] та ін.

Українська синтаксична термінологія — це лексико-семантична система, яка розвивається й удосконалюється. Основу її утворюють терміни на позначення понять синтаксису словосполучення і речення. Сучасні синтаксичні теорії спрямовані на всебічне вивчення природи синтаксичних одиниць, їхньої структурної різноманітності, функціонального й комунікативного призначення, що суттєво розширює межі сучасної синтаксичної термінології, до якої входять підсистеми таких новітніх підрозділів синтаксису, як семантичний, комунікативний, експресивний тощо. У наш час спостерігаємо формування й розвиток таких новітніх галузей, як генеративний, комунікативно-прагматичний синтаксис та ін.

Характеризуючи сучасний синтаксис, А. П. Загнітко називає його “основною частиною, серцем граматики”, одним із найскладніших розділів через власну синтезувальну (узагальнювальну) природу на відміну від інших мовних рівнів — фонетики, лексики, морфології, стилістики, оскільки “синтез різноманітних вимірів функціонування мовних одиниць найпоследовніше пізнається у синтаксичних структурах, що найоптимальніше відображають відношення між реаліями об'єктивної дійсності” [58, с. 7].

Розвиток синтаксичної теорії приводить до закономірного процесу зміни кількісного та якісного складу термінології цієї галузі. Сьогодні багато термінів не потрапляють до словників через відсутність узгодженості в класифікації (підходах) та описові синтаксичних одиниць, відношень між ними тощо. Термінологічна лексико-

графія недостатньо швидко реагує на появу нових термінів, що негативно позначається на термінології загалом і потребує постійного оновлення термінологічних словників.

Однак, щоб краще пізнати сучасний стан науки та її термінології, потрібно звернутися до історії. Початком історичного дослідження синтаксичних термінів у складі граматичних вважаємо працю І. І. Огієнка “Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології” (1908), яка є однією з перших спроб узагальнити граматичну термінологію в контексті її історії [118]. Автор чітко окреслив періодизацію досліджуваної терміносистеми в нерозривному зв’язку з розвитком граматичної думки в Україні. Вперше в українському мовознавстві залучено матеріал граматик М. Осадци (1862), П. М. Дячана (1865), О. О. Партицького (1871), П. Ф. Залозного (1906; 1918), І. М. Огоновського (1889), О. М. Огоновського та В. Коцовського (1894), С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893), Г. П. Шерстюка (1907; 1912; 1917) та інших.

Крім власне подання граматичних терміноодиниць, І. І. Огієнко долучається до теоретичного осмислення наукових засад термінотворення, на яких формувалася мовознавча термінологія. На думку вченого, це чітка й прозора структура термінів, відповідність специфіці національної мови і мовної основи, виражена пропорційність свого і запозиченого.

І. І. Огієнко зосереджувався на специфічних рисах термінотвірного процесу — від найдавніших граматик — до початку ХХ ст. й акцентував увагу на чотирьох основних впливах, які позначилися на українській граматичній термінології: слов’янському, російському, польському та живої народної мови. Окремо наголошено, що саме вплив російської мови був тривалим і суттєвим гальмівним фактором у розвитку української термінології. Корисним, на думку дослідника, виявилася дія польської мовознавчої науки та її термінології, що була більш розвинена й послуговувалася народною мовною основою в термінотворенні [119, с. 35].

У передмові до словника зазначено: “Випускаючи *Історичний словник української граматичної термінології*, ми мали на бці зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з свого боку, на що вбогі, і тим по зможі сприяти розвит-

кови нашої граматичної термінології” [Там само, с. 39]. Словник побудовано так, що кожен термін ілюструє номінації з інших граматики, тобто “кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя...”, таким чином було видно, яким шляхом йшов розвиток термінології [Там само]¹.

Наступну спробу звернутися до історії граматичної термінології (зокрема й синтаксичної) в східнослов'янських мовах здійснено в таких працях Т. В. Баймута: “Пути возникновения, развития и становления грамматической терминологии восточных славян” (1958) [10], “Історичний словник української граматичної термінології” (1959) [8], “Материалы к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков” (1958) [9], які зібрано й опубліковано у “Вибраних наукових працях” (2014). Учений простежує шляхи та етапи формування основних мовознавчих термінів у білоруській, українській та російській мовах.

У “Материалах к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков” (1958) [9, с. 173—202] вміщено приблизно 30 словникових статей засадничих синтаксичних термінів української, російської та білоруської мов і вказано на такі способи творення граматичних термінів: 1) калькування безпосередньо чи через інші мови грецьких термінів; 2) творення термінів на російській, українській та білоруській мовних основах; 3) засвоєння готових термінів, російських та інтернаціональних, без змін чи з оформленням їх відповідно за законами українського та білоруського правопису [Там само, с. 202].

Наприкінці 50-х років ХХ ст. синтаксичний термін у складі граматичного постає об'єктом наукового висвітлення у монографії Н. А. Москаленко “Нарис історії української граматичної термінології” (1959). Праця містить окремий розділ про історію синтаксичної термінології, в якому системно описано становлення засадничих понять українського синтаксису. Тут уперше зроблено спробу виокремити періоди в історії синтаксичної термінології та чіткі критерії для характеристики кожного з них. Також проаналізовано переваги й недоліки певних терміноодиниць щодо словотвірних

¹ Тут і далі дотримуємося варіантів написання, поданих в оригіналі цитованої праці.

схем та відповідності термінотвірного процесу до народної мовної основи, що фіксують граматики другої половини XIX ст. одночасно з калькуванням термінів російської, польської, німецької та інших мов. Остаточна уніфікація синтаксичної термінології, на думку дослідниці, припадає на 30-ті роки XX ст., коли усталюються загальні поняття, без яких теоретичне опрацювання синтаксису було б неможливим [106, с. 207].

Джерельна база праці Н. А. Москаленко обмежена “Курсом сучасної української літературної мови” Л. А. Булаховського (1951), який систематизував здобутки синтаксичної теорії на сучасному на той період етапі розвитку мовознавчої науки. Н. А. Москаленко залучає терміни граматик Мелетія Смотрицького, І. Могильницького, І. М. Вагилевича, М. Осадци, П. М. Дячана, О. О. Партицького, П. Ф. Залозного, О. Поповича, І. М. Огоновського, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, Г. П. Шерстюка, Є. К. Тимченка, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського та інших. З ідеологічних міркувань не було залучено матеріал праць М. М. Сулими, І. І. Огієнка, Й. Я. Кудрицького, О. Б. Курило та ін.

Синтаксична термінологія у складі граматичної чи мовознавчої стала об'єктом дисертацій В. В. Захарчин [60], О. В. Медведь [97], Д. Б. Якимович-Чапран [173].

В. В. Захарчин розглядає період кінця XIX — початку XX ст. як час інтенсивного розвитку системи українських мовознавчих термінів на національній основі, в межах якого вивчає морфемну, морфологічну, синтаксичну, пунктуаційну, словотвірну й фонетичну термінології. Дослідниця виокремлює низку тенденцій у формуванні мовознавчої терміносистеми: орієнтація на засоби рідної мови, вплив польської та німецької мов, уживання термінів латинського та грецького походження тощо [60, с. 24]. Роботу виконано на матеріалі наукових праць І. Г. Верхратського, М. С. Возняка, Б. Д. Грінченка, О. М. Огоновського, І. І. Огієнка, В. І. Сімовича, І. Я. Франка та інших. В. В. Захарчин дослідила лексико-семантичні процеси мовознавчої терміносистеми, структуру та способи її термінотворення: лексико-семантичний, спосіб афіксації та синтаксичний, визначений автором як провідний.

О. В. Медведь зосереджує увагу на аспектах і методах дослідження української граматичної термінології: встановленні кількісного й якісного складу, доборі джерел термінологічного матеріалу,

поняттєво-змістових методах вивчення аналізованої термінології [97, с. 3]. Історії української граматичної термінології присвячено окремий розділ. Так, виявлено низку особливостей історичного розвитку та сучасного функціонування граматичної терміносистеми, складено її періодизацію (6 періодів), яка ґрунтується на такому критерії, як рівень наукового осмислення граматичного ладу української мови.

Диференційовано поняттєві категорії термінів у межах української граматичної терміносистеми: 1) категорія субстанцій, яку поділено на підкатегорії субстанції морфології (абстрактний іменник, предикативний прислівник) і синтаксису (адвербіальна синтаксема, комунікативна синтаксична одиниця); 2) категорія властивостей (адресність, модальність, предикативність тощо); 3) категорія процесів (транспозиція, адвербіалізація); 4) категорія наук (граматика, морфологія, синтаксис). На цьому ж рівні виділено внутрішньокатегоріальні та міжкатегоріальні відношення в граматичній терміносистемі. Також авторка запропонувала структурну типологію граматичних термінів, серед яких виділила терміни-слова (*обставина, означення*), терміни-юкстапозити (*власне-іменник, невластне-іменник*), терміни-словосполучення двочленні (*предикативна синтаксема*), тричленні (*форма синтаксичного зв'язку*), чотиричленні (*вигукове нечленоване просте речення*), п'ятичленні (*єднальне складносурядне речення відкритої структури*), шестичленні (*просте ускладнене речення з прислівними другорядними членами*), семичленні (*складне безсполучникове речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами*) [Там само, с. 12].

О. В. Медведь порушує проблему варіантності граматичних термінів і встановлює, що сферою поширення цього явища є терміни-словосполучення. Розроблено типологію варіантності граматичної термінології: орфографічну, словотвірну й синтаксичну; окремо описано типи синтаксичної варіантності; описано найпоширеніші в досліджуваній термінології способи творення термінів-слів — префіксація і суфіксація; наведено перелік термінотвірних моделей для термінів-словосполучень. На словесно-логічному (поняттєвому) рівні у системі граматичної термінології подано явища синонімії й антонімії, до того ж синонімію відмежовано від явища варіантності. Також описано лексико-семантичні процеси, виявлено системні параметри, які дозволяють уважати граматичну терміно-

систему багаторівневою із поєднанням поняттєвих і мовних системоморформувальних факторів [Там само, с. 16].

Д. Б. Якимович-Чапран дослідила лексику на позначення наукових понять із мовознавства у пам'ятках української мови XVI—XVII ст. [173]. Дослідниця вперше представила вичерпний реєстр назв наукових понять із мовознавства в українській мові XVI—XVII ст., зокрема, лексику на позначення загальних лінгвістичних понять, понять із фонетики, лексикології та лексикографії, граматики (морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису), і встановила кількість давніх найменувань, які в сучасному мовознавстві зберегли термінологічне позначення і значення. У цій праці простежено відмінність давніх наукових понять від сучасних термінів на трьох рівнях: семантичному, структурному та генетичному [173, с. 16].

Окрім дисертацій, синтаксична термінологія поставала об'єктом вивчення в окремих мовознавчих розвідках і монографіях, зорієнтованих на дослідження терміноодиниць у конкретних часових та локальних межах. М. П. Лєсюк розглядає особливості становлення лінгвістичної термінології в XIX ст. у Галичині [87; 88]. Джерелами матеріалу слугували граматики І. Могильницького, М. М. Луцкая, І. М. Вагилевича, Й. І. Лозинського, Я. Ф. Головацького, М. Осадци, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького, В. І. Сімовича, Я. Лазарука та ін. Учений вказує на труднощі термінотворення та впливи іноземних праць на формування української термінології, з яких позитивним називає польський [87, с. 262].

Особливості становлення української термінологіки предметів гуманітарного та природничо-математичного циклів у монографії “Розвиток української навчальної термінологічної лексики у процесі розбудови національної системи освіти кінця XIX — початок 1930 років XX ст.” (2014) висвітлює В. І. Авраменко [1]. До аналізу залучено граматичну термінологію, зафіксовану в шкільних граматиках та підручниках з української мови зазначеного періоду. У цій праці показано роль і значення єдиної уніфікованої термінології в розвитку національної освіти. Негативними й водночас спонукальними чинниками творення навчальної термінологіки в другій половині XIX — початку XX ст. названо недержавний статус української мови та державну роз'єднаність української мовної території, тоді як позитивним було видання українськомовних підручників

(галицьких та наддніпрянських), наукові дискусії з навчальної термінолексики в часописах “Основа”, “Громада”, а також термінологічна робота Наукового товариства імені Шевченка у Львові [1, с. 144]. У праці проаналізовано граматики П. Ф. Залозного, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, Г. П. Шерстюка, І. С. Нечуя-Левицького і наголошено на їхній спрямованості на українське шкільництво, а також доведено, що 20-ті — початок 30-х років ХХ ст. вирізняються динамікою розвитку українськомовної навчальної термінолексики: “Було закладено міцний фундамент для подальшої розбудови термінолексики, для функціонування національної школи” [Там само, с. 146].

Н. В. Гуйванюк здійснила порівняльний аналіз граматичних термінів з синтаксису та динаміки сучасної синтаксичної термінології, узагальнення випадків термінологічної неузгодженості на основі праць С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, В. І. Сімовича та сучасних підручників із синтаксису сучасної української мови для вищої школи. У розвідці “Грамматична термінологія: історія, традиції та інновації” [42] висловлено думку про необхідність створення академічної граматики української мови, яка відображала б сукупність мовних фактів і нових теорій. Визначено два пріоритетні завдання: упорядкування наукових інтерпретацій та узгодженість поняттєво-термінологічного апарату [42, с. 244]. Причину термінологічної неоднотайності пояснено такими чинниками: 1) розвиток лінгвістики; 2) суб'єктивність класифікацій і дискусійність; 3) відсутність єдиної навчальної програми МОН України [Там само].

Для комплексного подання терміносистеми важливим кроком є виявлення термінології з першоджерел, установлення витоків формування наукової теорії й завершального етапу — номінація понять цієї теорії. Так, Н. В. Гуйванюк визначила наукові засади розділу синтаксису “Граматики руської мови” С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера порівняно з “Грамматикою української мови” В. І. Сімовича, окреслила роль учених у напрацюванні й удосконаленні граматичних кваліфікацій синтаксичних явищ української мови та утворенні їх термінології на національній мовній основі [43; 44]. Дослідниця наголосила на сучасності й сміливості поглядів граматицистів та їхній незаперечний вплив на формування новітніх граматичних концепцій ХХІ ст. [44, с. 14].

З огляду на зазначене можемо стверджувати, що синтаксична термінологія досі не поставала об'єктом спеціального дослідження в контексті історичного формування й розвитку. Перспективою такого вивчення вважаємо встановлення її першоджерел, укладання чіткої періодизації формування й розвитку синтаксичних термінів, опис засад їхнього творення й еволюції, презентацію досягнень українських мовознавців у виробленні уніфікованої термінології. Виконання цих завдань уможливить системне лексикографічне подання терміносистеми з урахуванням досягнень лінгвістичної науки.

2. Періодизація розвитку синтаксичної термінології української мови як методологічна проблема

У системі сучасної української літературної мови синтаксис пов'язаний із морфологією і разом із ним формує граматичну систему мови. У сучасній лінгвістиці розроблено загальну періодизацію розвитку української граматичної термінології [97; 108; 119; 178], окремо — морфологічної [179] та синтаксичної терміносистем [106].

Н. А. Москаленко виділила три періоди в історії української синтаксичної термінології, пов'язані з розвитком граматичної думки і наукових підходів до розгляду синтаксичних явищ: I період — до другої половини XIX ст. — немає термінів, які виникли на українській мовній основі, лише в деяких граматиках вони оформлені за фонетичними нормами української мови; II період — друга половина XIX — початок XX ст. — синтаксична термінологія, як і вся граматична, починає створюватися на українській мовній основі, одночасно відбувається інтенсивне калькування термінів із російської, польської та інших мов; III період — 30-ті роки XX ст. — остаточна уніфікація синтаксичної термінології, в якій велику роль у відборі, ствердженні й створенні низки нових термінів відіграли державні комісії у справі упорядкування правопису і термінології [106, с. 207].

Зважаючи на періодизацію Н. А. Москаленко та особливості випрацювання й запровадження до наукового обігу української синтаксичної термінології протягом XIX — 50-х років XX ст., ставимо за мету висвітлити історію становлення, розвитку й кодифі-

кованого закріплення синтаксичної термінології в мовній практиці від початку формування (XIX ст.) до 50-х років XX ст. за такими умовними періодами.

I період — перша половина XIX ст. — початок теоретичного опрацювання синтаксису української мови. Переважно вчені послуговуються запозиченою термінологією з російської, польської, латинської та німецької мов. Зафіксовано перші спроби термінотворення на ґрунті національної мови.

II період — друга половина XIX ст. — 20-ті роки XX ст. — збагачення теоретичних основ українського синтаксису та його термінології, формування наукових засад, принципів та вимог, зокрема декларування національної мовної основи в термінотворенні. Розвиток теорії синтаксису української мови внаслідок докладного опрацювання в другій половині XIX — початку XX ст. спричинив кількісні зміни в термінології та сприяв активізації пошуку мотивованих термінів на позначення понять синтаксису. Мовознавці випрацювали широкий масив терміноодиниць, який слугував матеріалом для утворення терміносистеми. У цей період простежуються такі три тенденції: 1) уживання декількох термінів на позначення одного поняття (синонімія); 2) застосування одного терміна на позначення різних понять (омонімія); 3) okazіональне терміновживання.

III період — 30—50-ті роки XX ст. — це етап нормалізації синтаксичної термінології української мови. Відбувалося утвердження засадничих термінів у підручниках і граматиках української мови, наукове опрацювання синтаксичної термінології. Здійснено спроби наукового опису історичного розвитку синтаксичної термінології української мови та її лексикографічне подання. Визначальними тенденціями були зближення з російською та міжнародною (греко-латинською) термінологіями. Значна частина термінів, заснованих на народній мовній основі й засвідчених у наукових розвідках, так і не відображена в лексикографічних джерелах.

Особливості розвитку синтаксичної термінології української мови тісно пов'язані з розвитком синтаксичних учень. Пріоритетними критеріями у з'ясуванні особливостей її становлення є вживаність, повторюваність і закріплення терміноодиниць у наукових джерелах, вибір та аналіз яких є важливим етапом монографічного дослідження, а також докладне й ретельне опрацювання цих джерел.

Наукова дисципліна, яка вивчає лінгвістичні джерела, прийоми їх виявлення, вивчення та використання в мовознавчій праці, називається лінгвістичним джерелознавством [15, с. 85]. Засновником цього напрямку вважають С. І. Коткова [69], а в Україні теоретичні положення лінгвістичного джерелознавства випрацювали насамперед Л. Л. Гумецька та В. В. Німчук [45, с. 113]. Методика опрацювання лінгвістичного джерела деталізована у праці І. А. Казимирової й ураховує зовнішню критику (наприклад, час, місце, мотиви створення джерела тощо) та внутрішню (наприклад, рівень охоплення мовних ярусів, орієнтація на питому / запозичену лексику, парадигматика й синтагматика мовознавчих понять тощо) [64].

Джерельна база синтаксичних термінів української мови — це так звані *вторинні джерела* — граматики, словники, підручники, монографії, наукові статті та ін., тобто мовний матеріал, опрацьований філологами. Джерелами постають: 1) граматики та підручники з української мови; 2) словники та покажчики термінів; 3) монографії та наукові статті.

Вивчення згаданих груп джерел об'єктивує періоди розвитку лінгвістичної термінології, динаміку розвитку окремого терміна в ономасіологічному та семасіологічному аспектах. Спробуємо показати еволюцію термінологічної підсистеми синтаксису, розглянувши згадані групи лінгвістичних джерел.

Подаючи періодизацію синтаксичної термінології досліджуваного періоду, не можемо обійти увагою досягнення граматичної думки до XIX ст. і після 50-х років XX ст. Усі періоди розвитку терміна взаємопов'язані, для досягнення цілісної картини його існування необхідно враховувати попередні здобутки мовознавців у термінотвірному процесі, а також формальні й семантичні видозміни на сучасному етапі розвитку науки.

Проблема періодизації пов'язана з тим, що окрім лінгвістичних чинників (динаміки синтаксичної теорії) розвиток синтаксичної термінології української мови протягом XIX і до середини XX ст. характеризується екстралінгвістичними факторами: територіальний розподіл України в XIX ст. та вплив терміносистеми російської та польської мов, процес українізації та як наслідок — посилення інтересу до питокої термінолексики, безпідставні звинувачення мовознавців в “українському буржуазному націоналізмі” й нехтування їхніми термінологічними здобутками, теоретичними напрацюваннями представників української діаспори тощо.

3. Синтаксична термінологія в джерелах XIX — першої половини XX ст.

У граматиках, опублікованих до XIX ст., питання синтаксису опрацьовано меншою мірою, ніж морфології й фонетики. Давні слов'янські граматики XVI—XVII ст. майже не висвітлюють синтаксичні поняття. У творі “Грамати́ка словенска” Лаврентія Зизанія (1596) лише згадується про синтаксис як розділ граматики (Зизаній, 1596). “Грамматіки Славенския правильное Сунтагма” Мелетія Смотрицького (1619) містить визначення вчення терміна *сунта зїс*, а також висвітлює *сочиненіє осми частій слова* (Смотрицький, 1619, с. 389). Протягом XVIII ст. граматичні праці українською мовою не друкувались.

У XIX ст. центром граматичної думки стають західноукраїнські землі, територіально підпорядковані уряду Австрійської імперії, оскільки в підросійській Україні не видано жодної граматики української мови, окрім праці О. П. Павловського “Грамматика малороссийского наречія или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистаго російскаго языка, сопровождаемое разными по сему замечаниями и сочинениями” (1818), а 1822 р. — “Прибавление к грамматике малороссийскаго наречія”. Автор уперше описав фонетику й морфологію живої української мови, причому питання *с и н т а к с и с у* не були опрацьовані: “Нужно ли предлагать правила Малороссийскаго сочиненія? Разбирая тщательно свойство Малороссийскаго нарѣчія, и сличая обороты онаго съ чистым Російским сочиненіемъ, я ненахожу столь важныхъ правилъ, чтобы нужно было заниматься ихъ изложеніемъ <...> чемъ сосѣдственнѣ между собою народы, тѣмъ меньше они имѣють таковыхъ между собою отличій” (Павловский, 1818, с. 3).

Після згаданих праць О. П. Павловського в Східній Україні та Росії протягом XIX ст. не було видано жодної граматики української мови. Причиною цього стала заборона українського друкованого слова, яка почала діяти 18 липня 1863 р. відповідно до таємного розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. О. Валуєва до Київського, Московського і Петербурзького цензурних комітетів, в якому йшлося про обмеження видання релігійних, навчальних і освітніх книг “малоросійською”, тобто українсь-

кою, мовою. Дію Валувєвського циркуляра остаточно закріплено таємним розпорядженням імператора Олександра II Емським актом від 18 травня 1876 р. (підписано в м. Емс), що проголошував заборону викладати в школах, видавати твори і друкувати будь-які книги українською мовою. Указ не був скасований, однак втратив чинність 17 жовтня 1905 р. після проголошення Маніфесту громадянських свобод імператором Миколою II [148, с. 145; 170, с. 76]. Таким чином, статус центру розвитку слов'янської лінгвістики до кінця XIX ст. набули західноукраїнські землі, які входили до складу імперії Габсбургів.

У першій половині XIX ст. у більшості опублікованих граматики української мови проблематика синтаксису не розглядалася, і тому й синтаксичних термінів дуже мало. Мовознавці, праці яких написані в цей період, “закликають любити свою «руську» мову, але кличуть по-польськи чи по-німецьки” [117, с. 268]. Про початок теоретичного обґрунтування і наукового дослідження синтаксичного рівня української мови засвідчує “Грамматика языка славено-русского” І. Могильницького (1823), “Grammatyka języka maloruskiego” І. М. Вагилевича (1845), “Грамматика русского языка” Я. Ф. Головацького (1849). Автори згаданих граматики подавали відомості про речення та члени речення в українській мові, однак їхні синтаксичні номінації побудовані під впливом російської мови, а також мають польські відповідники.

Галицький учений, культурний і церковний діяч І. Могильницький виступав за окремішність української мови серед слов'янських мов. Він написав першу граматику української мови в Галичині під назвою “Грамматика языка славено-русского” (1823) (далі — “Грамматика”) з передмовою “Відомість о руськім язичі”, яка залишалася в рукописному вигляді, і лише у 1910 р. М. С. Возняк опублікував її. “Вѣдомость о русском языке” вперше побачила світ у 1829 р. в скороченому вигляді польською мовою в науковому журналі Інституту Оссолінських “Czasopisma Naukowy Księgozbiogu Publicznego im. Ossolińskich”. Ця праця витримала кілька перевидань у 1837, 1848 і 1838 рр. і перекладена російською мовою [14].

І. Могильницький у “Граматиці” намагався осмислити природу синтаксичних одиниць і вперше подав відомості про речення в українській мові, для позначення якого використовував терміни з російської та польської мов: *предложение* і *okres* (Могильницький,

1823 — Возняк, 1910, с. 193). Також у “Граматиці” зроблено спробу виокремити типи підрядного синтаксичного зв’язку: *сочинене согласованїа* (*zgody*) — узгодження, *сочинене правленїа* (*rządu*) — керування, *сочинене розположенїа* (*szyku*) — порядок слів, головні члени речення: *подлежащее*, *сказуемое*, *союз*; структурні типи речень: *простое*, *сложное предложение* [Там само].

“Грамматика” І. Могильницького мала велике значення для розвитку української синтаксичної науки. Учений уперше охарактеризував речення з використанням ілюстративного матеріалу з української мови. І. І. Огієнко зауважував: “<...> голос Могильницького в обороні «руської мови» пролунав голосом в пустелі” [104, с. 199]. Дослідник граматичних праць першої половини XIX ст. М. С. Возняк наголошував, що “хоч мова, якою писав Могильницький свою граматику, неприродна, все-таки він бодай старався написати свій твір по-українськи й тим відрізняється від таких, <...> які написали свої граматики в чужій польській мові” [28, с. 7].

У 30—40-х роках XIX ст., “період закордонної граматичної літератури” [118, с. 11], вийшли друком граматики, в яких використовувалась запозичена термінологія. “Grammatica Slavo-Ruthena...” М. М. Луцкай (1830) написано латинською мовою, “Grammatik der Ruthenischen oder Klein Russischen Sprache in Galizien...” Й. Левицького¹ (1834) — німецькою. Теоретичні питання синтаксису у згаданих працях майже не опрацьовують. Лише “Грамматика” Левицького мала українське перевидання 1850 р., в якій зафіксовані терміни видів підрядного зв’язку, запозичені з російської мови: *согласованїе слѣвъ*, *оуправленїе слѣвъ* (Левицький, 1850, с. 143).

“Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego)” Й. І. Лозинського (1936) була написана польською мовою і складалася з двох частин: I. *Elementarna Cześć Grammatyki* та II. *Etymologiczna Cześć Grammatyki*. “Недостає в тій граматиці науки про пні і складні <...>” [28, с. 118]. Відсутній розділ “Синтаксис” у “Граматиці малоруського язика для шкіл парафіяльних в Галиції” Т. Глинського 1845 р. (“О письменах”, “О частех мови”) [Там само].

“Grammatyka Języka Małoruskiego w Galicji” І. М. Вагилевича, видана у 1845 р., також містила небагато синтаксичних термінів.

¹ Ця грамматика була видана також під назвою “Grammatika jazyka ruskogo u Galicji, rozlozena na pytania i odpowidi”. W Peremysli, 1849.

Частково учений повторив термінологію І. Могильницького (*предложение, подлежащее, сказуемое*), щоправда, два останні в подальшому викладі граматичного матеріалу замінює польськими *podmiot, orzeczenie*. У цій “Граматиці” зафіксована перша спроба номінації другорядних членів речення в українській мові, які І. М. Вагилевич назвав *вторственными*. Приклади терміновживання свідчать про вплив граматик російської та польської мов. М. С. Возняк назвав “Граматику” І. М. Вагилевича “підручником макаронізму, який вигнав на довший час живу мову з нашої ... науки” [28, с. 172].

Цінним джерелом фіксації української синтаксичної термінології є видана у Львові монографія М. С. Возняка “Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст.” (1911). Автор докладно описав змістове наповнення опублікованих українських граматик і невиданих рукописів першої половини ХІХ ст., серед яких є такі, що містять чимало синтаксичних термінів. Зокрема, “Галицко-русская Грамматика для легчайшего выучения Галицко-русского Юношества сочиненна Гавріїлом Паславським” (1848) описана як “зшиток 33 аркушевих чверток білого паперу, оправлений в мягкі обкладинки” і містить розділ “Словосочиненіє”, в якому йдеться про *предложеніє* та його частини — *подлежащее, сказуемое, связку*. Розділ синтаксис закінчується поділом речення на *простое* і *сложное* (Паславський, 1848 — Возняк, 1911, с. 193). Такі самі терміни для головних членів речення використовував Я. Ф. Головацький у першому розділі “Граматики руского языка” (1849).

М. С. Возняк також проаналізував рукописну “Граматику” Луки Слугоцького. “Мала грамматика галицко-русского азыка до потреби школь народныхъ застосована, не только для всѣхъ въ Галичинѣ жителей хотащихъ въ короткости освѣдомити ся зъ рускомъ азыкомъ и писмон обокъ польского письма в рускомъ нарѣчу, дуже пожитечна” у розділі *складніє* або *словосочиненіє* містить терміни *предложеніє* або *сенсь*, *головныкъ* або *подлежащее* (підмет), *оповѣдачь* (присудок), *предмѣтъ оповѣдача* (додаток). *Сенсь поединчый, зложеный* може бути *голіи*, або *ослоненіи*, або *розширеніи*. Також є згадка про *головніи*, *побочніи*, *попередніи* і *наступніи* речення (Слугоцький, 1848 — Возняк, 1911, с. 188). На підставі наведених прикладів можемо стверджувати, що

автор намагався створити терміни, близькі до української мовної основи.

Автор фіксує терміни рукопису І. Жуківського під назвою “Грамматика русского языка для училищ народныхъ. Сочиненія І. Жуковського”. У частині “О словосочиненіи” вміщено терміни-назви різновидів *составовъ* (речення): *прости* або *голи*, *розширеніи* або *убрани*, *скорочени*, *головни*, *прибочни* або *подчинени*, *вставленни*, *стягнени*. Серед членів речення названо *пѣдметъ*, *сказуемое* і *предметъ* (Жуківський, 1848 — Возняк, 1911, с. 246).

Отже, протягом першої половини XIX ст. автори граматики запозичують терміни з російської, польської, латинської, німецької мов. Важливою особливістю цього періоду є одночасне вживання кількох запозичених термінів на позначення одного поняття. Є підстави стверджувати, що в цей період засвідчено спроби творення термінів на ґрунті української мови, які будуть повторені в мовознавчих працях другої половини XIX — початку XX ст.

Із другої половини XIX ст. розвиток синтаксичної термінології спостерігаємо в опублікованих західноукраїнських граматиках. Через згадані вище заборони українського слова центром граматичної думки постає Західна Україна. М. П. Лесюк зазначав, що галицькі мовознавці майже все XIX ст. “вели запеклу боротьбу з москово-фільськими настроями і намаганнями московфілів нав’язати Галичині великоросійську мову, а разом з нею — наукову термінологію” [87, с. 262]. Усі друковані видання, зокрема й наукові розвідки, були “в полоні мовного українсько-російсько-церковнослов’янського-польського мовного суржику”, який перешкодив розвитку української наукової термінології [Там само].

Помітним досягненням, кроком уперед у теоретичному опрацюванні мовної системи І. І. Огієнко називає “Граматику русского языка” М. Осадца, надруковану 1862 р. і перевидану у 1864 і 1876 рр. [118, с. 13]. Дотримуючись логіко-граматичних основ кваліфікації синтаксичних явищ, учений використав найменування *пѣдметъ* і *присудокъ* для позначення головних членів речення (Осадца, 1876, с. 170). М. Осадца повторює терміни, зафіксовані у працях першої половини XIX ст., і створює власні оригінальні назви на позначення речення і його типів: *положеньє* — речення, *положеньє наге* — речення непоширене; *розвитое*, *розширене* — *поширене* [Там само, с. 171]. Автор поділяє речення на *просте*

(*поєдинче*) і *зложене* за кількістю предикативних основ [Там само, с. 171]. Зауважимо, що ці терміни у подальшому будуть повторені майже в усіх граматиках ХІХ — початку ХХ ст.

Заслуговує на увагу “Наука о положеніи зложеномъ”, яка складає другу частину синтаксису “Граматики” М. Осадци. У цій праці складне речення кваліфіковано як поєднання двох або більше простих речень. Не торкаючись питань структурної, семантичної й інтонаційної єдності, автор розвиває думку про поліпредикативність та біпредикативність складного речення. Речення, що складається з двох простих, мовознавець називає *поєдинчо-зложонос*; якщо у структурі складного речення більше двох простих речень — *многокротное* [Там само, с. 205].

Усвідомлюючи синтаксичну рівноправність / нерівноправність частин складного речення, М. Осадца заклав основи вчення про складнопірядне (*положення підрядніи*) і складносурядне (*положення рівнорядніи*) речення [Там само, с. 206]. Граматист подав характеристику типів пірядних частин складнопірядного речення, серед яких виділив *относительніи, высказуючіи и вопросительніи, заключительніи, порівнательніи, временніи, причинніи, винословніи, намібрительніи, условніи, допустительніи* [Там само, с. 207—214]. Також у цій “Граматиці” подано приклади вставних речень, які входять до складу головної частини складного речення і можуть бути опущені без порушення змісту. Автор називає їх *положення втрученіи або межиметніи* [Там само, с. 206].

“Методична граматика языка мало-русского” П. М. Дячана (1865) та “Мала граматика языка руского основана на подставе читанок для III и IV отряду школ головных в Царстве Аустрии употребляемых яко допомочна книга для учителей и препарандов” Г. Шашкевича (1865) майже без змін повторює терміни М. Осадци.

У Львові 1873 р. виходить друком “Граматика љзыка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ” О. О. Партицького. На думку Н. А. Москаленко, автор “один із перших оформлює фонетично за нормами української мови деякі відомі раніше терміни” [106, с. 172]. У “Граматиці” О. О. Партицький вжив термін *складна* або *наука о речѣнахъ*. Багато уваги учений приділяв вивченню другорядних членів речення. Залежно від члена речення, який пояснюється, граматик виокремлював *поясняючи додатки підмета* та *поясненія присудковій* (Партицькій, 1873, с. 129, 130).

Серед тих додатків, які пояснюють підмет, виокремлено *прид́атокъ* — означення, що входить до групи підмета й може бути виражене займенником, прикметником, числівником, а іменник у першому відмінку, який пояснює підмет, називається *прило́женем*. Іменник у другому відмінку (родовому) називається *допóвненем*, іменник із прийменником — *выраженем приименниковым* [Там само, с. 131]. Експоненти зазначених термінів орієнтують то на значення члена речення, то на його частиномовну належність. Із другорядних членів речення, які пояснюють присудок, виділено *предметъ*, (*близший і дальший*) — *додаток (прямий і непрямий)*, і *означення прислóвниковой* — *обставини* [Там само, с. 132, 133]. На думку Н. А. Москаленко, терміни О. О. Партицького “дуже довгі, незручні для вжитку” [106, с. 173].

Більшість назв простого речення О. О. Партицький повторює такі самі, як і терміни у М. Осадці. Однак варто наголосити, що у “Граматичі” О. Партицького зустрічаються й цікаві новотвори. Уперше було використано термін *речене* на позначення *речення*. Така назва, очевидно, мотивована тим, що у ХІХ ст. усталеним залишалося розуміння речення як судження — *судь, мысль, думка*, що проказують словами: “*судь, словами выраженный, се предложенье*” (Могильницький, 1823 — Возняк, 1910, с. 193); “*мысль словами выражена називає ся положеньем*” (Осадца, 1876, с. 170) та ін. Термін-новотвір О. О. Партицького з наголосом на першому складі фіксують вже граматики кінця ХІХ ст. (наприклад, Попович, 1897, с. 69) і у подальших працях мовознавці в дефініціях демонструють його прозорість та правильну орієнтацію: *речення* — це щось *виречене*: “*Речене є гадка висказана словами*” (Попович, 1897, с. 69), “*Гадка, виречена словами, є речене*” (Коцовський, 1912, с. 3).

Як різновид простого речення О. О. Партицький створює термін *речене догаднї*: “в котрих випущений підмет, або присудок, або одно і друге разом” (Партицькій, 1873, с. 156). Вивчення простого речення учений доповнює комунікативною диференціацією та вибудовує опозицію речень за стверджувальністю / заперечністю й, відповідно, позначає термінами *речене твердїше і заперечене* [Там само, с. 134].

У Львові 1889 р. виходить “Граматика руского языка для шкóль середних” О. М. Огоновського. В об’ємному розділі про синтак-

сис з'ясовано загальні поняття про речення, члени речення, відмінки, синтаксис займенників, дієслова та частки, складне речення та порядок слів у реченні. Використана термінологія така сама, як і у М. Осадца та О. О. Партицького: *реченє поєдїнче, (просте) / зложєній, наге / розширене* тощо (Огоновский, 1889, с. 206, 207).

Вагомий внесок у розвиток синтаксичної термінології зробили С. Й. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер. Їхня “Руська граматика” була написана в Чернівцях, на Буковині, і надрукована у Львові 1893 р.; мала успіх й активно використовувалася в шкільних програмах у Галичині. Під назвою “Грамматика руської мови” була перевидана 1907, 1914, 1922, 1928 рр. Джерелами першої української граматики стали праці П. М. Дячана та О. М. Огоновського, з яких запозичено термінологію, переважно за принципом “те, що було кращого” [118, с. 21]. Мовознавці власними силами намагалися створити термінологію відповідно до норм української мови. У праці “Про плян науки руської мови в гімназіях” (1893) С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер долучилися до процесу національного термінотворення й висунули низку вимог до термінів: вони повинні бути “чисто руські, зрозумілі навіть для дітей <...> (які б) вгадували істоту річи, а не були простим перекладом більше або менше недоладних технічних виразів інших мов” [118, с. 20].

Синтаксис у “Граматиці” названо терміном *складня*, який багато дослідників вважають кращим варіантом для сучасної української мови замість грецького *синтаксис* (див., напр. [87, с. 261]). Основна синтаксична одиниця — речення, для позначення якого наведено два терміни — *речєня* і *гáдки*. Як і у попередніх працях авторів, визначення мало логіко-граматичний характер: “*Речєнє* — це *гáдка* (думка), виражена словами” (Смаль-Стоцький, 1893, с. 132). Зазначимо, що таке визначення використовувалось у граматиках “руської мови” майже до 20-х років ХХ ст. Так, наприклад, *речєнє поєдїнче* (просте) протиставлене *зложєному*; далі подано різновиди — *речєнє еліптічне* (*гáдка еліптічна*), *стягненє*. Складне речення містить *побічне* (*підрядне*), яке також поділено на *еліптічне*, *стягненє*, *скорочєнє* і *головнє*.

У “Граматиці руської мови” речення за характером висловлювання не мали ще термінологічного позначення, однак визначено характер вираженої в реченні думки: *твердженє*, *бажанє*, *приказ*, *питанє* [Там само, с. 134]. Автори “Граматики” репрезентували

власний погляд на будову і склад речення, що виконує не лише репрезентативну (служить для вираження думки), а й комунікативну функції. Отже, можемо стверджувати про актуалізацію комунікативних орієнтацій в аналізі речення.

Недоліком можна вважати те, що головні і другорядні члени речення не диференційовано й названо узагальненим терміном *частини речення* (га́дки); головні члени речення мають назви *підмет* і *присудок*. У “Граматиці” зроблено спробу створити граматичні терміни з прозорою семантикою на ґрунті народної мови. Більш зрозумілими, ніж у попередніх граматиках виявились терміни на позначення другорядних членів речення. Термін *предмет* — сучасний *додаток* можна вважати граматично вдалим, оскільки скеровує експонент власне на предметне значення члена речення, що є ключовою відмінністю від означення й обставини. Інші другорядні члени речення мають такі назви: *прид́аток прислівниковий* — *обставина*, *прид́аток прикметниковий* — *означення*, *прикладка* — *прикладка* [Там само, с. 134].

Згадана праця вирізнялася новим поглядом на природу складного речення. Н. В. Гуйванюк стверджувала, що “автори граматичної праці зуміли правильно визначити саму основу структурно-семантичної типології складних речень — семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами” [44, с. 9].

Класифікація складнопідрядних речень у “Граматиці” ґрунтується на логіко-граматичному підході. Автори подали такі типи підрядних речень (*роди речень* [га́док] *побічних*): *присудкові*, *підметові*, *предметові*, *прислівникові*, *прикметникові*. Прислівникові речення диференційовано за семантико-синтаксичними відношеннями: *наслідкові*, *замірові*, *причинові*, *припустові*, *порівнюючі*, *часові*, *умовні*. Класифікація складнопідрядних речень також заснована й на формально-граматичному рівні. За засобами зв’язку виділено *відносні*, *питайні* та *висказові* (Смаль-Стоцький, 1883, с. 134). Однак недоліком можна вважати незначне за обсягом теоретичне опрацювання речення. Вчені надавали великого значення вивченню синтаксису відмінків.

“Руська грамати́ка” С. Й. Смалъ-Стоцького і Т. Гартнера була високо поцінована мовознавцями: зокрема, В. І. Сімович використав у “Практичній граматиці української мови” (1918) термінологію С. Й. Смалъ-Стоцького; Н. В. Гуйванюк наголошувала на висо-

кому рівні наукового підходу до аналізу синтаксичних явищ й на абсолютній новизні теоретичних засад [44, с. 11].

“Руська граматика для шкіл народних” О. Поповича (1897), видана у Відні, повторювала в багатьох питаннях номінації С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера. Праця доповнена термінами на позначення понять синтаксису складного речення. Автор виокремив *співпорядкові* і *підпорядкові* речення (у сучасній терміносистемі — складносурядні та складнопідрядні) (Попович, 1897, с. 90).

Уже наприкінці XIX ст. покращилися умови для формування й становлення української наукової мови. Це пов’язано зі створенням у 1892 р. Наукового товариства імені Шевченка. “Записки Наукового товариства імені Шевченка” (ЗНТШ) виходили друком у Львові з часу створення товариства і до його закриття у 1937 р. На сторінках видання друкували наукові доробки М. С. Возняк, Є. К. Тимченко, І. І. Огієнко, С. Й. Смаль-Стоцький та інші, які крім теоретичних аспектів граматики розглядали проблеми української лінгвістичної термінології; дослідники звертали увагу на особливості термінотворення й практичні поради до нього.

Можемо стверджувати, що в західноукраїнських граматиках другої половини XIX ст. засвідчено вживання сучасних термінів *синтаксис*, *підмет*, *присудок*, *прикладка*, *речення (речене)*, *еліптичне речення (еліптична гідка)*. Актуалізація комунікативних характеристик в аналізі речення сприяла появі термінів на позначення типів за *стверджувальністю* / *заперечністю*. Автори граматик також опрацьовували терміни, які відображали різновиди складного речення, типи складнопідрядного речення тощо.

Продовжуючи національні традиції в термінотвірному процесі, закладені західноукраїнськими граматистами ще в XIX ст., на початку XX ст. мовознавці почали використовувати власне-авторські номінації й наполягали на тому, що кожен учений обирає вдалу на його думку термінологію “і тим всім дає матеріал для майбутнього вироблення одностайної найкращої термінології” (Шерстюк, 1907, с. 3). І. І. Огієнко справедливо зауважував, що розвиткові української термінології перешкоджали умови, в яких перебувала тогочасна наука: “Для належного розвою своєї наукової мови Україна не мала головної основи — школи, а тому мова ця розвивалася не організовано, розвивалася зусиллями окремих одиниць, а не інституцій” [104, с. 199].

На початку ХХ ст. розвиток синтаксичної науки української мови засвідчено й у східноукраїнських мовознавчих працях після видання Маніфесту громадянських свобод 17 жовтня 1905 р. імператором Миколою II та втрати чинності Емського указу [148, с. 145]. Джерелами синтаксичної термінології початку — 20-х років ХХ ст. постають граматики П. Ф. Залозного, О. Б. Курило, М. П. Левицького, І. С. Нечуя-Левицького, В. І. Сімовича, Г. П. Шерстюка та інших, а також низка опублікованих підручників з української мови.

У підручнику П. Ф. Залозного “Коротка грамика української мови” (1906, доповнені видання 1913, 1917, 1918) ужито новотвори: *слова поклику і вкидні, речення вкидне, бесіда пряма й коса* та ін. (Залозний, 1917, с. 22, 46). “Коротка українська грамика для школи” Г. П. Шерстюка (1907), призначена для учнів початкової школи крім усталених, містить й авторські терміни: *додаток наричний, додаток приложний* тощо (Шерстюк, 1907, с. 6). Формально-синтаксичну типологію речення здійснено відповідно до наявності / відсутності другорядних членів: речення *просте* (за сучасною термінологією — *непоширене*) та *розширене* (тобто *поширене*) [Там само].

“Методична грамика руської мови”, написана В. І. Коцовським та І. М. Огоновським і видана у Львові 1912 р., фіксує значну частину синтаксичної термінології “Граматики” С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Складня починається вивченням *реченя (зідки)*. Речення, що має одну грамичну основу, називається *поєдинчим* (Коцовський, 1912, с. 74), складне речення — як у попередніх грамиках — *зложене* (Коцовський, 1912, с. 85).

Наведена в “Граматиці” С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера диференціація речень за комунікативною ознакою у “Граматиці” В. І. Коцовського та І. М. Огоновського вжита без змін. Цю тезу автори доповнюють думкою про те, що кожне зі згаданих вище типів речень може бути *твердяче і заперечаюче* [Там само, с. 76].

Головні члени речення *підмет* і *присудок* мають різновиди за способом вираження: *присудок зложений, підмет зложений* [Там само, с. 86]. Другорядні члени речення мають назву *поясняючі додатки*, які диференційовано на *поясняючі додатки іменника (додатки прикметникові — означення)* та *поясняючі додатки, дієслова і прикметника (прідмет — додаток, придаток прислівниковий — обставина)* [Там само, с. 77—80].

Уперше вжито синтаксичні терміни *речене очерковé* (*періода*), *вставлене*, *пропусковé* (Коцовський, 1912, с. 86, 87, 90). Терміни на позначення типів підрядних речень подані з незначними відмінностями від тих, що зафіксовані в “Граматичі” С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера: замість *умовні* — *услівні*, замість *припустові* — *припускові*, *прислівникове* і *прикметникове побічні речення* об’єднані в один вид — *придаткове* [Там само, с. 87, 88].

За народну основу української мови й термінології виступив І. С. Нечуй-Левицький. Погляди щодо термінотворення він висвітлює у праці “Граматика українського язика”, надрукованій у Києві 1914 р., у статтях “Сьогочасна часописна мова на Україні” (1907), “Криве дзеркало української мови” (1912). У своїй “Граматичі” автор використовував синтаксичні терміни, зовсім відмінні від термінології попередників. Дуже часто вживається два, а то й три терміни для позначення одного поняття. Розділ “Синтаксис” дослідник традиційно починає з вивчення *простого* (чи не єдиний термін, що набув нормативності у сучасній синтаксичній терміносистемі), або *коротенького* і *складчастого речень* (відповідно, *простого* і *складного*). За наявністю / відсутністю другорядних членів використовуються терміни *поширені*, або *розвиті*, й *непоширені речення* (Нечуй-Левицький, 1914, с. 3, 4). На відміну від авторів попередніх граматики, І. С. Нечуй-Левицький дібрав терміни для речень за комунікативною ознакою: *оповідальні*, *питальні*, *викрикувальні* [Там само, с. 5].

І. С. Нечуй-Левицький свідомо намагався відійти від скалькованих термінів. Замість терміна *підмет* пропонує більш мотивований — *діяльник*, а замість *присудок* — *скажуєме* [Там само, с. 7]. Для позначення другорядних членів трапляється використання трьох терміноодиниць: зокрема, сучасний термін *додаток* подано у “Граматичі” І. С. Нечуя-Левицького як *додатки*, *додаткові слова*, *доповнювальні слова* [Там само, с. 7—11].

Сформульовано також класифікації кожного з другорядних членів речення: *додатки* (*додаткові слова*, *доповнювальні слова*) поділено на *прямі* і *побічні* (*прямі* і *непрямі* відповідно), *слова означувальні* (сучасний термін *означення*) мають різновид *прикладник* (сучасний термін *прикладка*), *слова обставні* (сучасний термін *обставина*) розрізняються за часом, місцем, способом діяння, причини, цілі й мети [Там само, с. 7—15].

Складне речення (*речення складчасте*) має структурні частини: *самостійне, або головне, або незалежне і додавальне, або залежне* (головне і підрядне відповідно). Різновиди додавальних позначені згідно з назвами другорядних членів речення: *обзначувальні, доповнювальні* (додаткові), *обставні* (*обстави часу, місця, способу діяння, причини, цілі або мети*) [Там само, с. 33—37].

Привертає увагу те, що синтаксичних термінів, які набули нормативності в сучасній лінгвістичній науці, зовсім мало. Наведені вище ілюстрації свідчать про прагнення І. С. Нечуя-Левицького до оригінальності в терміновітному процесі. Наприклад, для позначення простого речення наведено синонімічний термін *коротеньке речення*, у якому суфіксальна морфема *-еньк-* має експресивне навантаження, нехарактерне для спеціальної лексики.

Автор прагнув створити термінологію, засновану на народній мовній основі, яка б “придбала собі форми як мога більше народні, як мога більше зрозумілі” [118, с. 37]. Водночас “Грамматика” І. С. Нечуя-Левицького яскраво ілюструє труднощі, які супроводжували процес творення української граматичної термінології. Автори граматик свідомо подавали декілька термінів для позначення одного поняття, вводили до термінологічного обігу терміновотвори, що було позитивним явищем на етапі відбирання правильно орієнтованих термінів на позначення синтаксичних понять.

Приклад нетрадиційного терміновживання засвідчено в “Українській граматиці для самонавчання” М. П. Левицького, виданій у м. Ромни (1918). У розділі “Складня”, або “Сінтаксіс”, подано терміни *речення просте* для позначення непоширеного речення, *складне* — для поширеного речення [Левицький, 1918, с. 95]; *речення сполучене* — речення складне [Там само, с. 96]; *речення зложені* — ускладнені [Там само, с. 116].

“Практична грамматика української мови” В. І. Сімовича, що витримала два перевидання 1918 і 1921 рр. в Наддніпрянській Україні, містить розділ “Складня”, у якому поглиблено теорію речення, його членів та типів. Зокрема, автор обирає оригінальні терміни для речень за комунікативною ознакою: *оповідні, запитові, приказові, бажальні, заперечні речення*. Для номінації *стверджувальних речень* обирається термін *притакливі*, який уперше вжитий саме в цій “Практичній граматиці”. Речення, яке репрезентує одну думку, названо *поєдичним*, або *простим*, а їх поєднання — *зложеним*

(Сімович, 1918, с. 273). Також В. І. Сімович розглядав *голе* (*непоширене*) речення, яке має лише *підмет* і *присудок* — *головні частини*, та *поширене* *додатковими* (*побічними*) *частинами речення: предметами* (*додатками*), *прислівниковими* та *прикметниковими додатками* (*означеннями й обставинами*) [Там само, с. 277].

Граматикист долучив семантичний аспект до характеристики підмета. Вперше введено поділ на *підмет граматичний*, що стоїть у першому відмінку, і *підмет логічний*, що може вживатися в будь-якому відмінку (йдеться про сучасний *семантичний суб'єкт*). Фактично у реченні є виконавець дії, але граматично він не оформлений: *мете снігом*. Серед присудків учений виділив такий різновид, як *присудок прикметниковий*: *Дівчина (є, була) гарна* [Там само, с. 279]. Класифікацію *складнопідрядного* (*нерівнорядно-зложеного*) й *складносурядного* (*рівнорядно-зложеного*) речення учений повторює за С. Й. Смаль-Стоцьким і Т. Гартнером [Там само, с. 302].

Серед граматик першої половини ХХ ст. цінними джерелами постають ті, які з ідеологічних причин не могли бути залучені до наукових розвідок з історичного термінознавства. Так, поза увагою дослідників у радянському мовознавстві залишилися праці О. Б. Курило. Крім систематизації й упорядкування ботанічної номенклатури, медичної та хімічної термінології О. Б. Курило долучилася до граматичного термінотворення. Наукова спадщина О. Б. Курило є невід'ємним складником комплексного дослідження історії розвитку української синтаксичної термінології на тлі попередніх досягнень мовознавців. Дослідниця суттєво розвинула синтаксичну теорію й термінологію у “Початковій граматиці української мови”, виданій у Львові 1921 р.

Основною синтаксичною одиницею у “Граматиці” О. Б. Курило є *речення*, визначення якого ґрунтується на усталеному у ХІХ ст. логіко-граматичному підході: “*кожна висловлена думка зветься реченням*” (Курило, 1921, с. 3). Вивчення синтаксису розпочинається з простого речення, основу якого становлять головні частини речення *підмет* і *присудок*. Дослідниця диференціювала присудок за формальними ознаками: присудок, виражений одним словом, названо *звичайним*, а присудок, що складається з двох слів, — *зложеним*. З огляду на відсутність одного з головних членів виділено *безпідметові* та *безприсудкові речення* [Там само, с. 6].

Другорядні члени речення виділено за структурними і семантичними ознаками. Для їхнього позначення вжито терміни *предмет* — додаток, *придаток прикметниковий* — означення, *приложення* — прикладка як різновид означення і *придаток прислівниковий* — обставина [Там само, с. 8]. О. Б. Курило подає семантичну типологію обставинних поширювачів: *придаток прислівниковий часу, місця, способу, ціли, причини* [Там само, с. 10—12].

Також дослідниця вказувала на можливість функціонування синтаксично ізольованих компонентів речення, які “показують до кого або до чого звертаємось” і добирає термін із прозорою семантикою — *слова зовні від звати* [Там само, с. 14]. Для позначення членів речення, що виражають однотипні поняття й перебувають в однакових синтаксичних зв'язках з одним із членів речення — однорідних членів речення, ужито термін *однорядні частини речення* [Там само, с. 16].

Вагомим здобутком у “Початковій граматиці української мови” було напрацювання термінології складного речення, яке О. Б. Курило називає традиційним на той період для західноукраїнських граматик терміном — *речення зложене*. З огляду на формально-синтаксичні і семантичні ознаки дослідниця виділяє *рівнорядні зложені речення* (складносурядні), коли “одно речення не залежить від другого”, і *нерівнорядні* (складнопідрядні) *зложені речення*, у яких “одно речення відповідає на питання другого речення” [Там само, с. 19]. У структурі нерівнорядного речення виділено *головне і побічне речення* [Там само, с. 20].

Зазначимо, що диференціація складнопідрядного речення в “Початковій граматиці української мови” здійснена за логіко-граматичним (традиційним) принципом, основи якого були закладені в західноукраїнських мовознавчих працях ХІХ — початку ХХ ст. У розмежуванні підрядних частин О. Б. Курило спирається на семантичні особливості цих конструкцій. Питання від головного до побічного речень визначають синтаксичну роль підрядної частини як розгорнутого члена речення. Класифікація майже повністю збігається із сучасною. Дослідниця виділяє такі *типи побічних частин у нерівнорядному зложеному реченні: підметове, присудкове, прикметникове, предметове, прислівникове*. Останнє має семантичну типологію: *побічне прислівникове місця, часу, способу, причини, ціли, порівнявче, умовне й припустове* [Там само, с. 22—25]. У су-

часній логіко-граматичній класифікації ці типи доповнено підрядними обставинними *наслідку* і *пояснювальними* (наприклад, Шульжук, 2004, с. 258).

Також О. Б. Курило звертала увагу на функціонування такого засобу вираження суб'єктивної модальності (передавання ставлення мовця до висловлюваної думки), як *вставні речення* (Курило, 1921, с. 32). Окремо дослідниця розглядала специфіку синтаксичних конструкцій із чужою мовою, що реалізуються *прямою і непрямую мовою* [Там само].

У праці О. Б. Курило “Уваги до сучасної української літературної мови” (1925) схарактеризовано стилістико-синтаксичні особливості української мови на прикладі народної творчості та красного письменства. Загалом праця має практичний характер і демонструє суттєві відмінності у слововживанні й поєднанні слів у реченні української та російської мов, оскільки сучасну українську літературну мову почали підлаштовувати під літературний варіант російської мови. Дослідниця не мала змоги розмежовувати явища синтаксичні й стилістичні, і в деяких випадках запозичувала з морфології та семасіології. Синтаксична термінологія майже не відрізняється від сучасної, а наявність синонімів і пояснень усуває труднощі в її розумінні: *складня* — синтаксис; *предикат* — присудок тощо (Курило, 1925, с. 186). Авторка покладала сподівання на майбутню усталеність української наукової мови й досягнення відповідного культурного рівня.

Основну увагу в дослідженні приділено рідковживаним синтаксичним конструкціям, часто діалектним формам мови. Авторка розглядала специфіку їхнього вживання й відшукувала відповідні номінації. На матеріалі народної творчості було виокремлено особливий тип синтаксичних утворень — *іменні конструкції (бездієслівні звороти)*. Так, речення на зразок “*Ой чия пшениця, що довгії гони? Чи не того козаченька, що чорнії брови?*” дослідниця кваліфікувала як *іменні гіпотактичні (підрядні) речення*, а конструкції на зразок “*козак — чорнії брови*” — як *паратактичні (сурядні) сполучення* [Там само, с. 137]. Також розглянуто безпідметові звороти, вживання яких більш притаманне українській мові, ніж російській [Там само, с. 139]. У висновках авторка подала *хибно вживані* в українській мові слова (тобто російські кальки) й аргументовано вказала на можливі правильні варіанти слововживання: “поданими

тут фактами я б рада прислужитися сучасній літературній мові тим, щоб допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи <...>, що йшла нею літературна мова давняшніх українських письменників...” [Там само, с. 214]. Дослідниця була переконана, що українська мова має багатий арсенал народної мови, яку можна й потрібно використати, щоб дійти природним, а не штучним шляхом до високого культурного рівня.

Серед інших граматик та підручників цього періоду, в яких було створено оригінальні синтаксичні терміни й збережено традиційні, потрібно згадати такі праці, як “Украинский язык” О. Н. Синявського (1923), “Українська мова” М. К. Грунського і Г. О. Сабалдира (1926), “Українська мова. Практично-теоретичний курс” П. Й. Горецького та І. Шалі (1929), самовчитель “Техніка української мови” О. Ізюмова (1926), “Нарис історії української мови” П. П. Бузука (1927), “Українська мова” М. Наконечного (1928) та ін.

З-поміж згаданих праць є й такі, у яких домінує формально-граматичний підхід до вивчення синтаксичних явищ. М. К. Грунський і Г. О. Сабалдир досліджували формальний зв’язок між компонентами синтаксичних одиниць, виражений відповідними мовними засобами. Автори розглядають *залежність слів*, “такий зв’язок між словами, коли одно слово, головне, вимагає від другого певної форми, і ця форма не узгоджена з формою головного слова (таким словом буває здебільшого дієслово)” (Грунський, 1926, с. 65). У межах цього зв’язку виділяють *залежність безпосередню: принести книгу, води; залежність посередню або залежність з прийменником: вибіг на вулицю, розмовляти зі мною* [Там само, с. 66]. Формально-граматичний підхід послідовно виявляється в диференціації складнопідрядного речення — *нерівнорядно-сполученого*. Розмежування основних типів відбувається за *злучним словом: що; який; котрий; хто, той; хто, кого; щоб; коли — тоді; коли — то* [Там само, с. 85—87].

Оригінальністю в синтаксичному термінотворенні вирізняється праця П. Й. Горецького та І. Шалі “Українська мова. Практично-теоретичний курс” (1929). За комунікативною орієнтацією автори виділяють *речення-питання, речення-розповідь, речення-оклик*. Термін *просте речення* застосовують до непоширеного речення: “речення, що має в собі тільки підмет і присудок...”, а речення з

одним предикативним центром названо *нескладеним реченням* (Горецький, 1929, с. 253).

Автори розвинули вчення про формальний зв'язок між компонентами синтаксичних одиниць (зв'язок слів у мові) й виокремили три форми зв'язку. Крім *залежності*, або *підрядності* (*посередньої та безпосередньої*), йдеться також про *узгодження*, “коли формою одні слова згоджуються з іншими”, і *прилягання*, “коли слова вільно в'яжуться з іншими і прилягають до них” [Там само, с. 153]. У підручнику три види зв'язку в реченнях подано у докладних схемах.

Новим у вивченні синтаксису в праці П. Й. Горецького та І. Шалі було усвідомлення функціонування членів речення, які мають додаткове змістове навантаження й виражають додаткову предикативність. Дослідники вводять термін *відокремлений член речення*, що позначає “вирізнену від інших слів речення частину” (Горецький, 1929, с. 233). Чіткої диференціації членів речення, які відокремлюються в цій праці, немає, однак подано опис їхньої частиномовної презентації: *прикметник, дієприкметник, дієприслівник*.

Із початку ХХ ст. синтаксичні терміни постають також об'єктом лексикографічного подання. Цінним джерелом, яке підсумовує граматичну термінологію в контексті її історії, вважається праця І. І. Огієнка “Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” (1908) (Огієнко, 1908). За спостереженнями вченого, в Україні постійно точилися і продовжують точитися суперечки “за форму та термінологію”, тому, на його думку, потрібно виходити з такого стану, за якого “що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія...” [118, с. 2]. Учений систематизував й узагальнив історію української граматичної термінології. Як результат здобутків мовознавців, автор подав вичерпний довідник граматичних термінів, із яких чимало синтаксичних. Словникові статті презентують терміноваріанти з різних джерел, поданих зі скороченнями:

Синтаксисъ. Syntaxis.

Сочиненіє словъ — *Смотрицкій, Луцкай.*

Składnia — *Konč.*

Składna — *Hanka.*

Словосочиненіє — *Греч, Ваг., Гол.*

Синтакса — *Србска синт., Р. пр.*

Словосочиненъе — *Ос., Дяч. і т. д.*

І. І. Огієнко здійснив спробу зібрати всі мовознавчі терміни й простежити, як вони змінювалися протягом усіх історичних періодів вивчення мовознавцями граматики української мови. Праця фіксує терміни від граматик Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, О. П. Павловського, І. М. Вагилевича, Й. В. Левицького, М. М. Луцкая до сучасних авторіві граматичних доробків, і тому список скорочень до словника вважається дуже цінною бібліографією для кожного дослідника лінгвістичної термінології. Словникові статті містять номінації з багатьох джерел, які сьогодні не доступні науковцям. Зауважимо, що в радянські часи вчені не мали змоги залучити до джерельної бази своїх праць згаданий словник з огляду на екстралінгвістичні (ідеологічні) чинники, які стосувалися особи І. І. Огієнка.

Словник справив помітний вплив на подальші праці мовознавців, які намагалися дотримуватися правил термінотворення, викладених у праці І. І. Огієнка. Провідним принципом І. І. Огієнко вважав творення термінів “з такого коріння, що існує в живій українській мові...” [118, с. 9]. Термінологія має бути українською і зрозумілою: “кожний термін повинен повстати з українського коріння <...>, бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розумінне, а не декілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій...” [Там само, с. 9]. Не менш важливим у термінотворенні І. І. Огієнко вважав те, щоб кожен термін своєю будовою не суперечив законам фонетики і морфології української мови, а також щоб термінологія будувалася на певних засадах, а не була “мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних...” [Там само]. І тільки дотримуючись таких правил, філолог зможе створити українську граматику, доступну кожному.

І. І. Огієнко наголошував на тому, що українську наукову термінологію починають виробляти на народній основі досить давно й великих труднощів тут немає: “терміни лікарські або ботанічні маємо в народі, — їх тільки треба там пильніше пошукати...” [118, с. 8], а от із граматичною складніше через абстрактність самої науки: “В народній мові ми знайдемо терміни *горлянка*, *бешиха*, *півоня*, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що автор граматики повинен сам витворити граматичні терміни” [Там само]. Учений справедливо зауважував, що на сучасному для нього етапі українська граматична термінологія лише

формується, і негативним чинником є вплив російської. І. І. Огієнко переконливо доводить, що російська мова не має власної граматичної термінології, яку має, наприклад, польська мова. Недоліком російської термінології є вироблення на чужому ґрунті, неможливість установалення етимології: “Що таке ... *надежь*, *наклонение*, *залогь*, *причастие*, *междометие*, *подлежащее*? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони вказують на значінні слова, чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відмінків — *родительный*, *винительный* ... — що тут родить, що тут обвинувачує — Біг його святий знає...” [Там само, с. 7]. Учений характеризував російський варіант граматичних термінів як невдале явище, що не надає тієї характеристики поняттю, яке повинен давати, тоді як українська граматична термінологія, яка лише починає формуватися, може стати зрозумілою, прозорою, заснованою на живомовній основі. Детальніше про працю І. І. Огієнка див. [63].

Перекладні словники і термінологічні покажчики у виданнях Українського правопису (1918; 1926) містять невелику кількість синтаксичних термінів, зокрема тих, що стають загальноприйнятими в граматиках і підручниках української мови.

Прагнення унормувати українську наукову мову і застерегти авторів граматики від немотивованого використання термінів, узятих із російської мови, які “з погляду новішої граматики, можуть бути зайві”, здійснено в праці під назвою “Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві” (1917). Кількість термінів, що закріпилися в сучасній синтаксичній термінології, незначна, проте це були перші кроки до її уніфікування: *речення просте / складне, поширене / непоширене, додаток, означення, обстава, діяльник, вислов* та ін. (ГТП, 1917, с. 5).

Приблизно у 1917—1918 рр. (рік публікації відсутній) видано “Українську граматичну термінологію” в Катеринославі, ухвалену Катеринославським учительським товариством. Підручник містив небагато синтаксичних термінів, проте номінації для типів простого речення стали нормативними в сучасному синтаксисі української мови: *просте, скорочене, стягнене, вставне* (УГТ, 1917, с. 3—8). Також небагато термінів подано в “Словнику московсько-українському” В. Дубровського: *додаток або доповнення, речення, обставина, діяльник або підмет, присудок, придаток прикметни-*

ковий, складня (СМУ, 1918, с. 89, 357, 259, 323, 435, 270, 443). “Словник російсько-український” О. П. Ізюмова (Ізюмов, 1926) та “Мадярсько-руський словар” (Magyar-Ruszin szótár) побачили світ в Ужгороді (МРС, 1928) містять синтаксичні терміни на позначення головних і другорядних членів речення та типів речення.

Кодифікації української синтаксичної термінології, як і термінології загалом, сприяло створення головних наукових осередків України — Української академії наук (УАН) 1919 р., з 1921 р. ВУАН (Всеукраїнська академія наук) та Інституту української наукової мови (ІУНМ) 1921 р. ІУНМ було створено на базі Правописно-термінологічної комісії при історико-філологічному відділі ВУАН і Термінологічної комісії Українського наукового товариства в Києві, яке функціонувало з 1907 р. На сторінках друкованих видань цих інститутів висвітлювали спеціальні мовознавчі проблеми, в яких порушували дискусійні питання теорії і практики термінотворення, виділяючи основні тенденції розвитку термінологічної науки на національній основі.

Великим здобутком усіх відділів ІУНМ можна вважати напрацювання найкращої наукової методології для творення термінів й укладання термінологічних словників. Домінувальним фактором у цій справі було використання національної термінології й термінотворення на народній основі. І. І. Огієнко зазначав, що саме “цим українська термінологія розійшлася з російською, яка здавна будується на інтернаціональній підставі” (Огієнко, 2004, с. 102). Крім того, Інститут української наукової мови започаткував власне періодичне видання, присвячене проблемам наукової термінології. “Вісник Інституту української наукової мови” побачив світ двома випусками — 1928 і 1929 рр. [Там само].

Термінотвірна діяльність західноукраїнських граматистів М. Осадци, О. О. Партицького С. Й. Смаль-Стоцького, Т. Гартнера, О. І. Огоновського та інших, а також східноукраїнських мовознавців П. Ф. Залозного, О. Б. Курило, М. П. Левицького, І. С. Нечуя-Левицького, Г. П. Шерстюка та інших, функціонування українських наукових центрів, які впроваджували термінознавчу та термінотвірну діяльність (ВУАН, ІУНМ), створили сприятливі умови для розвитку синтаксичної термінології української мови.

Протягом другої половини XIX ст. закріплено терміни на позначення головних членів речення, комунікативних типів речень,

підготовлено базу для номінацій другорядних членів речення, типів складного та різновидів складнопідрядного речень. Із початку ХХ ст. до 1920-х років з'являються терміни на позначення типів простого речення, синтаксичного зв'язку й синтаксичних відношень. Учені почали розглядати синтаксис частин мови, відмінків, аналізувати рідковживані конструкції в українській мові. Кількісні зміни в термінології постали результатом докладнішого вивчення синтаксичних явищ, категорій, визначення типів синтаксичного зв'язку, створення класифікацій речення як основної синтаксичної одиниці.

Збагачення теоретичної бази синтаксису української мови сприяло активізації пошуку терміноодиниць для позначення нових понять. Кожен учений намагався створити власний термін для функціонування в науковому середовищі. Граматичні праці кінця ХІХ — 20-х років ХХ ст. фіксують одночасне вживання декількох термінів на позначення одного поняття. Поступово теоретичні аспекти термінотворення починають займати вагоме місце у дослідженнях мовознавців. Здійснено спробу комплексної презентації історії граматичної термінології, формування чітких принципів термінотвірного процесу й вимог до термінів, одна з яких проголосувала національну мовну основу.

На початку 1930-х років розвиток української лінгвістичної науки позначився позанауковими чинниками. Радянський уряд встановив тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя. Поступово відбувається сповільнення наукових досліджень з української мови; розпочинається цілеспрямоване втручання у внутрішній розвиток української мови та зближення її з російською. У мовознавчих працях 30-х років ХХ ст. засвідчено дотримання традицій використання національної мовної основи у формуванні синтаксичної термінології української мови. Такі вчені, як О. Б. Курило, К. Т. Німчинов, І. І. Огієнко, М. П. Перегінець, О. Н. Синявський, М. М. Сулима та інші й надалі підтримували вимогу термінотворення на ґрунті народної мови, за що їхні розвідки згодом підпали під нищівну критику і автори були звинувачені в “українському буржуазному націоналізмі”. З'являються статті з дискредитацією наукових доробків українських мовознавців. Так, наприклад, Н. А. Каганович у статті “Проти «народництва» в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)” безпідставно звинувачує

тив А. Ю. Кримського, О. Б. Курило, М. М. Сулиму у використанні мови, яка “відстала від сучасності, вона не може дати досить засобів, що допомогли б відбити надзвичайно складне мислення людини доби соціалістичного будівництва” [62, с. 61]. Схожі звинувачення виголосили і К. Т. Німчинов у статті “Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови” (1934), П. Й. Горецький та І. Кириченко у статті “Національне шкідництво в синтаксисі сучасної української літературної мови”, С. Василевський “Добити ворога” та ін. [163, с. 3].

У 1933 р. було організовано спеціальну комісію під керівництвом А. Хвилі, перед якою постало завдання перевірити роботу в галузі мовознавства. Комісія розглянула питання “про національну небезпеку на мовному фронті і боротьбу проти неї, про термінологію, граматику, правопис і план словникової роботи” [Там само, с. 4]. За висновками комісії було звинувачено Інститут української наукової мови, який став на шлях “вигадування, підміни відомої і потрібної термінології <...> спільні в українській з російською мовою терміни ліквідували, вигадуючи штучні, так звані *українські самобутні*” [Там само, с. 14]. Після перегляду словників комісія дійшла висновку, що вони становлять перешкоду між українською та інтернаціональною науковою термінологією і визнані “шкідливими” для суспільства.

Праці багатьох мовознавців викликали осуд з боку прихильників марксистсько-ленінської лінгвістики і були звинувачені у націоналізмі на мовному ґрунті: “<...> такі автори, як Тимченко, Курило, Смеречинський, Сулима, Осипів з певною націоналістичною настановою підходили до використання мовної спадщини минулого. Вони орієнтували сучасну живу мову на мову минулих століть” [Там само, с. 40]. У галузі термінології намагання створити термін на українській основі не схвалювали і вважали штучним процесом: “так звана «термінологічна» робота була спрямована на відрив <...> від російської мови” [Там само, с. 14]. Осуд, цькування і переслідування вчених та вилучення з обігу їхніх наукових праць послугували ігноруванню досягнень українських лінгвістів.

Закономірним наслідком такої мовної політики стало те, що частина цінних мовознавчих доробків про синтаксичну будову української мови, які не підтримували зросійщення української наукової мови, стала недоступною: М. М. Сулима “Лекції з української син-

такси” (1928); С. С. Смеречинський “Куди йде українська мова (До питання про предикативний номінатив та предикативний інструменталь в українській мові)” (1928), “Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові” (1929); К. Т. Німчинов “Грамматика української мови. Синтаксис” (1934) тощо. “Нариси з української синтакси у зв’язку з фразеологією та стилістикою” (1932) С. С. Смеречинського найбільше зазнали нищівної критики [163]. Очевидно, що з цих причин дослідження С. С. Смеречинського не наслідують і взагалі майже не згадують у працях українських синтаксистів.

У 1930 р. вийшла друком перша збірка праць Секції граматики 2-го Сектору живої мови Науково-дослідного інституту мовознавства ВУАН (Всеукраїнської академії наук) під назвою “Збірник секції граматики української мови”. У передмові до збірника редактор О. Б. Курило визначила пріоритетні завдання започаткованого видання, серед яких дослідження історичного розвитку мовних явищ, представлених у сучасній українській літературній мові; вивчення синтаксичних, стилістичних і словотвірних проблем; лексикографічна робота тощо. Студії повинні були стати “за базу до наукової української граматики” [83, с. 5] і відтворювати глибоку наукову дискусію для майбутнього розвитку граматики та її термінології: “Секція граматики має за одно з завдань подавати до широкого відома надбання науки мовознавства, щоб сприяти свідомому сприйманню тих процесів, які відбувалися й відбуваються в українській мові” [Там само, с. 3]. До 1-го видання збірки О. Б. Курило подала працю практичного характеру “Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то” [Там само, с. 34]. Однак, на жаль, розгортання боротьби з мовознавцями проти проявів “українського буржуазного націоналізму” в наукових доробках стало причиною припинення видань “Збірника секції граматики української мови”.

“Загальний курс української мови” за редакції Л. А. Булаховського (1931) містить лекцію з синтаксису К. Т. Німчинова “Синтакса простого речення” (Німчинов, 1931). Тут було розглянуто типи простого речення, а також подано терміни-назви на позначення еквівалентів речень: *уривки речень, еквіваленти речень, рівновартники* [Там само, с. 282]: “деякі словосполучення нашої мови, хоч і не становлять собою такого типу, що ми б залічили його до типу речень, проте відчуються, як *уривки*, частини можливих *речень*:

“Щасливо!”, “Усього найкращого!” [Там само]; “слова мають силу заступати речення ... звемо ці слова *еквівалентами (рівновартниками речень)* (тут і далі в цитаті виділення курсивом наше. — Ю. Ч.): *Пробі! Рятуйте, люди добрі!*”; “існують у нашій мові ще особливі слова, що мають присудкову силу і вимовлені з інтонацією речення становлять ніби *рівновартника речення*: *На! Шкода! Геть!*” [Там само].

У “Підвищеному курсі української мови” за редакцією Л. А. Булаховського (1931) є три лекції М. П. Перегінця: “Синтаксичне вживання граматичних форм: Лекція VIII”; “Синтакса простого речення: Лекція IX”; “Синтакса складного речення: Лекція X” (Перегінець, 1931(8); Перегінець, 1931(9); Перегінець, 1931 (10).

У “Лекції VIII” учений вивчає підрядне словосполучення і чітко визначає його компоненти й мотивоване термінологічне позначення: керівний член таких пар зветься *осереддям*, *несамостійний*, *залежний*, — його *означенням*, а такі пари — *групами* (Перегінець, 1931 (8), с. 4). Синтаксичний зв’язок, “без якого неможлива організація окремих слів у певній синтаксичній одності, зветься *потрібний (конечний)*” [Там само, с. 8], опозицію цьому типові становить *вільний зв’язок* [Там само]. У “Лекції IX” М. Перегінець класифікує еквіваленти речення, які називає *наказові форми-рівноцінники* (еквіваленти) *речень*, або *синтаксичні уламки*: а) *випадкові*, б) *змеханізовані, закамянілі уламки*: “*змеханізовані уламки* це готовий уже шаблон... відмінно від *випадкових*, ці *уламки* дуже часто становлять ізольовані мовні акти: *Доброго ранку, Всього найкращого, До побачення...*” (Перегінець, 1931 (9), с. 33). “Лекція X” містить терміни на позначення різновидів складного речення та зв’язку у них: *рівнорядний тип речень, підрядна сполука речень, співпідрядність* (Перегінець, 1931 (10), с. 21, 24). Термінологічний матеріал праць К. Т. Німчинова і М. П. Перегінця свідчить про намагання вчених не наслідувати, а виробити прозорі терміни на українськомовній основі.

У 30-х роках XX ст. роботу Інституту української наукової мови, який на той час постав основним осередком термінологічної праці в Україні, було припинено через позамовні чинники. І. І. Огієнко зазначав, що у 1934 р. радянський уряд “остаточно покинув гратися в українізацію, тоді ж Інститут був зовсім перебудовано”.

ваний <...> цебто перший ІНМ, як окрема установа, був скасований, а всі його термінологічні словники понижені і в життя не ввійшли” [117, с. 125]. Будь-які спроби використати власне український термін розцінювали як прояв “націоналізму, шкідництва, малокультурності, національної обмеженості і відокремленості від інтернаціональних зв’язків”. Проповідники нової ідеології переконували у позитивному впливі запозичених термінів, які нібито дали змогу українській літературній мові стати на високий рівень розвитку і сприяли інтернаціональному єднанню трудящих усього світу. І. І. Огієнко справедливо зауважив, що “така методологія не має нічого спільного з наукою” [Там само, с. 103].

Цілком очевидно, що за таких умов українська наука не могла розвиватися в Українській РСР без перешкод. Власне наукові проблеми досліджували мовознавці, які опинилися в еміграції: П. К. Ковалів, І. І. Огієнко, Ю. В. Шевельов та ін. На початку 1933 р. у Варшаві було засновано науково-популярний мовознавчий місячник “Рідна мова”, який проіснував сім років (81 номер). За цей час там надруковано близько двохсот статей із питань українського правопису, граматики, матеріали з етимології, термінологічні довідки, поради щодо нормативного слововжитку тощо (УМЕ, 204, с. 577). Із початком Другої світової війни діяльність місячника “Рідна мова” і його видавництва припинено. У м. Жовква було знищено багато цінних рукописів, серед яких праця І. І. Огієнка “Безпідметове речення”. У бібліотеці видання “Рідна мова” представники більшовицького уряду знищили надруковану працю І. І. Огієнка “Складня української мови. Т. III: Речення й його будова” та ще багато цінних рукописів. Мовознавець також написав “Граматику української мови” для українських шкіл на Холмщині, але надрукувати її не вдалося. Під час евакуації 1944 р. ще три томи IV—VI “Складні української мови” були втрачені [117, с. 134]; до нашого часу дійшли лише два томи цієї праці I і II.

Том I “Складні української мови” І. І. Огієнко написав у 1935 р. У вступі зазначено, що синтаксис української мови мало досліджений, і отже, термінологічний апарат недостатньо опрацьований: “Стан науки про складню не може похвалитися й тепер глибиною свого розроблення: у нас не встановлено ще змісту складні, складневі окреслення хиткі і неглибокі, не вироблено якоїсь міцнішої методи складневих праць, чому кожний учений трактує складню

по-своєму...” [120, с. 4]. З усіх частин граматики найголовнішою І. І. Огієнко вважав синтаксис (*складню*), “бо вона займається життям живої мови”, але досліджено її найменше. Термінологія в “Складні” майже не відрізняється від сучасної. У частині першій (“Вступ до вивчення складні”) автор з’ясовує, якою є *істота речення*, розглядає різні точки зору на визначення терміна *речення*, намагаючись дати йому універсальне пояснення. За змістом *речення* — “це словесна форма закінченої одиниці нашого мислення”, з погляду граматики “*реченням* зветься підмет і присудок, або один з них, з відповідними поясненнями чи без них, синтаксично сполучені і об’єднані закінченою інтонацією...” [Там само, с. 138]. Якщо в реченні відсутній один з основних членів, тоді маємо *ненормальне* речення — *одночленне*, а таке речення, що має підмет і присудок, називається *повне*, якщо не має — *неповне*. За наявністю граматичного підмета автор класифікує речення на *підметові* й *безпідметові*. Коли в реченні немає інших членів речення, крім підмета і присудка, воно називається *коротким*, таке речення І. І. Огієнко оцінював як “речення початкового, нерозвиненого думання, чисте, наприклад у дитячих писаннях” (Огієнко, 1935, с. 147). Якщо в реченні є пояснювальні члени, то воно називається *поширене*. Існує ще й такий тип речень — *стягнені*, в яких опущені сполучники, але їх заміняє інтонація. Просте й складне речення мають назву *просте* і *зложене*. Зложені речення залежно від сполучників поділяють на *підряднозложені* і *суряднозложені*.

Підмет і присудок у працях І. І. Огієнка дістали узагальнювальну назву — *основні члени речення*. Нарікаючи на недосконалість старої синтаксичної термінології, термін *головні члени речення* І. І. Огієнко відкидає, називає його *баламутним*, “бо накидає нам на думку, ніби ці члени визначають найголовніше зо змісту речення...” [Там само, с. 151]. Учений називав ці члени *основними*, оскільки вони складають основу речення. Термін *другорядні члени речення* І. І. Огієнкові теж видається невдалим. На його думку, так називати їх не можна, бо вони звичайно “подають найцінніші відомості, пояснюючи зміст членів основних...” Він дає термін *пояснювальні члени*, який “...глибше окреслює правдиву істоту і роллю їх” [Там само].

Про *основні й пояснювальні члени речення* детальніше йдеться в другій частині “Складні української мови” (1938). Для головних

членів речення автор уживає терміни *підмет* — “головний діяч речення” і *присудок* — “його діяльність”. Різновиди підмета відповідно до способу вираження: *займенниковий*, *прикметниковий*, *числівниковий*, *дієйменниковий* (*інфінітивний*). Дослідник виокремив *плеонастичний* вид підмета: “до йменникового підмета додається підмет займенниковий, перший стає зовсім самостійним...” (Огієнко, 1938, с. 16). *Присудок* буває *простим* і *складеним*.

До пояснювальних членів автор відносить додаток — *пояснення йменникове* (інший термін — *об’єкт*), означення — *пояснення прикметникове* (або *атрибут*) та обставину — *пояснення прислівникове*. Для позначення різновидів об’єктів є терміни *прямий* і *непрямий*, як і в сучасній термінології. Об’єкти, виражені непрямим відмінком із прийменником, названо терміном *релятивні об’єкти*. Такий об’єкт, який стосується свого дієслова-присудка, називається *придієслівним*. В іншому разі це буде об’єкт *непродієслівний* — *прийменний* (такий, що залежить від іменника), *приприкметниковий*, або навіть *приприслівниковий* (такий, що залежить від прикметника чи прислівника). Як бачимо, поряд із запозиченими синтаксичними термінами вчений подав терміни з прозорою семантикою, створені на українській мовній основі.

У підсумку І. І. Огієнко зазначав, що вивчення *складні* є дуже важливим і останнім часом надзвичайно сильно рухається вперед, хоча ще багато прогалин, які необхідно заповнити. Для полегшення праці філолога — дослідника синтаксису автор подає у першій частині окремий розділ “Складневої бібліографії”, в якому перелічено багато праць російських, польських, німецьких, чеських учених [120, с. 185].

Джерелом сучасної синтаксичної термінології постає праця “Грамматика української мови: Синтакса” (1935) Н. А. Кагановича та Г. В. Шевельова. Автори праці презентували терміни, які є засадничими для сучасного українського синтаксису: *речення просте*, *складне* (Каганович, 1935, с. 3); *повне*, *неповне* [Там само, с. 19]; *поширене*, *непоширене* [Там само, с. 6]; *розповідне*, *питальне*, *окличне* [Там само, с. 6]; *особове й безособове* [Там само, с. 20], *речення складне складнопірядне*, *складносурядне* [Там само, с. 29], *безсполучникове* [Там само, с. 54] тощо. Деякі з наведених термінологічних одиниць відповідають поняттю лише умовно, але вони ввійшли в науковий простір завдяки мотивованості та здатності висвітлюва-

ти внутрішню форму речення. Чимало українських дослідників позитивно оцінюють вплив запозиченого. І. І. Огієнко вважав засвоєні чужі слова органічним складником кожної мови: “Мова українська — мова слов’янська, і має надзвичайно багато спільних або зовсім однакових слів, виразів із слов’янськими мовами — а ще більше — з мовами моїх безпосередніх сусідів — поляків, росіян, білорусів. Більшість цієї спільності — це набуток ще праслав’янського часу” [116, с. 50].

У цей час відомими шкільними підручниками в Західній Україні були “Грамматика руського языка” І. Гарайди (1941) та “Грамматика руського языка” І. Панькевича (1941). Автори згаданих підручників прямо наслідували “Руську граматику” С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера зі збереженням термінології та церковнослов’янської графіки: *реченє, головнѣ части реченя, другоряднѣ части реченя* тощо (Гарайда, 1941, с. 105).

На оригінальність опрацювання синтаксису української мови та глибокий підхід до мовних явищ вказував В. І. Сімович у передмові до праці О. Н. Синявського “Норми української літературної мови” (1941): “Підручник збудований на наукових підставах, <...> деякі його частини (наприклад у *складні*) автором своєрідно продумані, думки наскрізь оригінальні і всі вони перенесені до книжки з давніших монографічних дослідів ученого (наприклад про так звані *відносні речення*) ...” (Сімович, 1941, с. 4).

Значне місце у вивченні синтаксису О. Н. Синявський приділяє *синтаксичній парі* (словосполученню) (Синявський, 1941, с. 184). Учений подає таке визначення: “Звичайне речення є таке словосполучення, де всі його члени, зв’язані між собою так, що все речення можна розкласти на пари”. Підмет і присудок, за О. Н. Синявським, — це *головна пара*. Існують також *розряди другорядних пар*, або *додаткових: пари з додатком прикметниковим, іменниковим та прислівниковим*. Особливості синтаксичних пар автор ілюструє на прикладі речення: *Хата швидко сповнялась м’якими вечірніми тіннями* (М. Коцюбинський), де головна синтаксична пара — *хата сповнялась*, другорядна пара з додатком прислівниковим — *швидко сповнялась*, з додатком іменниковим — *сповнялась тіннями*, з додатком прикметниковим — *вечірніми тіннями* [Там само, с. 185].

Заслуговує на увагу погляд ученого на синтаксичні пари з позиції *синтаксичної вартості*. О. Н. Синявський поділяє їх на зви-

чайні, можливі та хибні синтаксичні пари. Звичайні — це такі, що не викликають сумніву, “властиві мові в усім її обширі”: *казати правду, дякувати йому* і под. Можливими є синтаксичні пари “що вживаються поряд, рівнобіжно з іншими”: *казати про кого, казати за кого* та ін. Під поняттям *хибні синтаксичні пари* учений має на увазі запозичені структури, які “без потреби й усупереч нормі занесені з інших мов”: *дякувати кого — замість дякувати кому, глузувати над ким — замість глузувати з кого, учитель по арифметиці — замість учитель арифметики* та ін. Окрему групу становлять *синтаксичні провінціалізми, або локалізми*: *радитися кого — замість радитися з ким* та ін. [Там само, с. 196]. Цю працю можна назвати однією з перших, в якій порушено проблеми норми й культури мови.

Для позначення видів зв’язку *способів парування слів* О. Н. Сиянський вживає такі терміни: *згода* (вечірня тінь), *підрядність* (сиджу з книгою) та *прилягання* (насторч дивитися, надзвичайно обережний).

Багато уваги дослідник приділяє вивченню безпідметового речення, виокремлюючи *безпідметове речення на -но, -то* [Там само, с. 198], на *-ло* [Там само, с. 205], на *-ся* [Там само, с. 207], з часткою *не*: *Дощу не було* [Там само, с. 208], а також прислівникове та дійсненникове [Там само, с. 203].

Синтаксичну природу словосполучення ширше, ніж у О. Н. Сиянського, описав Й. Я. Кудрицький у праці “Синтаксис української мови” за редакцією П. Й. Горещького (1949). Автор також говорить про пари слів, які утворюють речення. Чітко описана структура цих пар: “у кожній парі потрібно розрізнати *підпорядковуюче слово і підпорядковане* (або *пояснюване і пояснювальне*)” (Кудрицький, 1949, с. 12). Диференційною ознакою розмежування видів синтаксичного зв’язку є напрям синтаксичної залежності. Дослідник визначає *однобічний зв’язок — підрядний зв’язок*, і відсутність залежності — *сурядний зв’язок*; також диференціюючи за формами (способами) *підрядного зв’язку*: *узгодження (повне, неповне), керування (безпосереднє, посереднє), прилягання* [Там само, с. 14, 15].

Грамматика фіксує вживання сучасних термінів на позначення другорядних членів речення: *додаток, означення, обставини*. Й. Я. Кудрицький розвивав також вчення про відокремлені члени речення, які вже подавали П. Й. Горещький та І. Шаля як компонен-

ти речення з додатковою предикативністю. На відміну від попередників, учений надає предметну класифікацію: *відокремлені прикладки, означення, обставини, відокремлені члени речення зі словами крім, особливо, за винятком, замість*.

Розгляд граматики завершує праця Юрія Шереха (Ю. В. Шевельова), видана у Мюнхені. Другу частину “Граматики української мови” (1947), написану у співавторстві з Д. Кислицею, присвячено синтаксичним проблемам. Автори свідомо подають спрощені визначення, а якщо терміни прозорі, то вони взагалі відсутні. У цій праці зафіксовано сучасні синтаксичні терміни на позначення понять типів простого речення, граматичного зв’язку, головних і другорядних членів речення, відокремлених членів речення, складного речення: *додаток, означення, обставина, сполучниковий / безсполучниковий зв’язок, супірядний зв’язок* тощо (Шерех, 1947, с. 41, 59).

Знання про синтаксис української мови Юрій Шерех (Ю. В. Шевельов) доповнив у “Нарисі сучасної української літературної мови”, виданому в Мюнхені (Шерех, 1951). Учений докладно аналізує головні члени речення. Крім традиційного поділу *підмета* і *присудка* на простий і складений, дослідник виокремлює їх *еквіваленти*: “Заридала Катерина та *бух* йому в ноги”, “... горобці *цвірінь-цвірінь*”, “Я йду за Україну, її *з’єднать*, її *зміцнить* — мета мого життя” (Шерех, 1951, с. 89). Також описано особливий тип підмета — *соціятивний*, який виражений двома іменами: “...підійшли *Рудик* з *заспанним Савченком*” [Там само, с. 82].

Диференціацію складного речення учений здійснив за типами зв’язку: *асиндетон* (речення, пов’язані без сполучників), *паратакса* (речення, пов’язані *паратактично*, сурядно) та *гіпотакса* (підрядний зв’язок). Типологія підрядних речень відповідає логікограматичній класифікації: *об’єктні (додаткові), атрибутивні (означальні), місцеві, часові, причинові (кавзальні), мети (фінальні), умовні, способові, допустові, наслідкові, зіставні, відносно-незалежні, вияснювальні* (Шерех, 1951, с. 111—116).

Окремо автор порушує питання про *синтаксичну синонімію*, яка дозволяє використовувати різні синтаксичні структури згідно з метою комунікації. Наголошуючи при цьому, що вивчення синтаксису якраз і покликане допомогти усвідомити механізми поєднання слів у реченні й якнайширшому використанні синтаксичних можливостей мови (Шерех, 1951, с. 98).

У 50-х роках ХХ ст. у науковій періодиці з'явилося чимало розвідок, присвячених теоретичному опрацюванню синтаксису української мови. Учені досліджують синтаксис простого речення [133], будову складнопідрядного речення [77; 138; 167] і принципи їхньої класифікації [102].

Наприкінці 50-х років ХХ ст. уперше синтаксичний термін у складі граматичного постає об'єктом докладного наукового опрацювання у монографії Н. А. Москаленко “Нарис історії української граматичної термінології” [106]. В окремому розділі висвітлено становлення засадничих понять українського синтаксису у складі граматичної термінології. З огляду на політичні реалії дослідниця не мала можливості залучити до джерельної бази праці О. Б. Курило, М. М. Сулими, І. І. Огієнка та інших.

Особливістю цього періоду називають нормативні тенденції, виявом яких були спроби лексикографічного опису. Це є підставою вважати 30—50-ті роки ХХ ст. етапом утвердження засадничої синтаксичної термінології української мови. Уніфікації синтаксичної термінології сприяла поява покажчиків термінів Українського правопису (1933; 1946), праця Т. В. Баймута (Баймут, 1958), а також створення “Словника лінгвістичної термінології” (КРСЛТ, 1957) Є. В. Кротевича та Н. С. Родзевич.

Покажчик термінів “Українського правопису” (1933) містить близько 35 синтаксичних термінів: *вставний (слово, речення), додаток, другорядний, заперечний, зв'язка, згодження, керування, обставинне слово, означальний, означення, питальне речення, підмет, підрядне речення, підрядність, предикат (присудок), прикладка, прилягання, присудок, простий, речення, розповідне речення, синтакса, синтаксичний, стверджувальний, стягнене речення, суб'єкт (підмет), супідрядний, сурядність (речень), сурядний, узгодження, узгоджуватися, упідряджений (підрядний)* (УП, 1933, с. 80—83).

У покажчику термінів “Українського правопису” (1946) подано близько 70 синтаксичних термінів (УП, 1946, с. 157—163): *атрибутивний, безособове речення, відокремлений, вставний, гіпотаксис, двоскладний, додаток, другорядний, залежність, заперечний, звертання, з'ясувальний (з'ясувальне речення), керування, надфразна єдність, наслідок (речення наслідку), наслідкове речення, непоширений, непрямий* (про відмінок, мову, питання), *об'єкт, обста-*

вина (часу, місця, способу, дії, причини, мети), *однорідний*, *односкладний*, *означальний*, *означення*, *окличний*, *паратакис*, *перелічувальний* (*перелічувальна інтонація*), *питальне речення*, *підмет*, *підрядне речення*, *підрядний*, *підрядність*, *попереджувальний* (*попереджувальна інтонація*), *поширений*, *пояснювальний* (*пояснювальне речення*, *пояснювальна інтонація*), *предикат*, *предикативний*, *прикладка*, *прилягання*, *присудковий*, *присудковість*, *простий*, *пряма мова*, *речення* (рос. предложение), *речення* (рос. речение), *розповідне речення*, *розчленований*, *синтаксис*, *синтаксичний*, *складений*, *складний*, *складнопідрядне речення*, *складносурядне речення*, *складносуподрядне речення*, *словосполучення*, *стверджувальний суб'єкт*, *супідрядний*, *сурядний*, *сурядність* (речень), *твердження*, *узагальнюючий*, *узгодження*, *член речення* (УП, 1946, с. 157—163).

Термінологічний матеріал обох покажчиків свідчить про входу до синтаксичної термінології запозичених грецьких і латинських термінів, а також про зближення з російською термінологією.

Т. В. Баймут простежує шляхи та етапи постання основних мовознавчих термінів у білоруській, українській та російській мовах. У праці “Пути возникновения, развития и становления грамматической терминологии восточных славян” (1958) особливості українізації схарактеризовано двома рисами: 1) застосування українських закінчень і вимови до російських термінів; 2) дослівний переклад [10, с. 147]. Наймолодшою названо білоруську термінологію: “Абсолютно також очевидно є й генеза власне термінології: вона є молодшою сестрою російської та української і має ознаки тривалого історичного процесу становлення” [Там само, с. 153].

Праця “Материалы к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков” [9] містить близько 30 словникових статей засадничих синтаксичних термінів української, російської та білоруської мов з позначенням історичних варіантів¹ (табл. 1).

Учений вказує на такі засоби творення граматичних термінів: 1) калькування сприйнятих безпосередньо чи через інші мови — грецьких термінів; 2) творення термінів на російській, українській та білоруській мовній основі; 3) засвоєння готових термінів, російських та інтернаціональних, без змін чи з оформлення їх

¹ У таблиці подаємо скорочення, прийняті в праці Т. В. Баймута.

Таблиця 1

Номер сторінки	Російська мова	Українська мова	Білоруська мова
178	ДОПОЛНЕНИЕ	ДОДАТОК опредѣлитель дѣслова (пр. гр.) доповненє (ін.)	ДАПАУНЕННЕ (АН БССР)
183	ОПРЕДЕЛЕНИЕ	ОЗНАЧЕННЯ Придаток прикметниковий	АЗНАЧЕНЬНЕ (1921) азначэньне (Т. сл.)
185	ПРЕДЛОЖЕНИЕ	РЕЧЕННЯ мова (гол.) речення (сл. тимч.)	СКАЗ (1921—1940)

відповідно до законів українського та білоруського правописів [9, с. 201].

“Словник лінгвістичної термінології” Є. В. Кротевича та Н. С. Родзевич (КРСЛТ, 1957) — це найповніше джерело сучасної синтаксичної термінології серед лексикографічних праць XIX — 50-х років XX ст. У словнику подано близько 120 термінів із поясненнями, серед яких близько 15 відсотків — латинського і грецького походження. Вхідження таких запозичених термінів свідчить про тенденцію до міжнародної уніфікації синтаксичної термінології. Словникові статті враховують родовидові зв’язки термінів, їх залежність і підпорядкованість.

Адвербіальні відношення¹ (9), антиципація (15), апозитивні відношення (16), апозиція (16), атрибутивні відношення (19), безособове речення (20), безпідметове речення (21), безприсудкове речення (номінативне, називне) (21), взаємопідрядне речення (24), відносно-безособове речення (28), відокремлені члени речення (29), вставлені речення (32), вставлені слова (32), вставні речення (33), вставні слова (33), вставні сполучення слів (33), головне речення (35), головний член речення (36), головний член односкладного речення (35), граматична форма словосполучення (42), двоскладне речення (46), додаток (54), другорядні члени речення (додатки, означення, обставини, прикладки, відокремлені, невідокремлені, уточнюючі ч.р.)

¹ Тут і на наступній сторінці терміни наводимо за (КРСЛТ, 1957) із зазначенням у дужках номера сторінки.

(56), еквіваленти речення (58), еліпсис (неповне речення — еліптичне речення) (58), заперечне речення (загально-заперечне, частково-заперечне) (63), звертання (65), зв'язане словосполучення (66), імперативне речення (спонукальне речення) (71), інверсія (71), інтонація (73), інфінітивне речення (76), керування (79), координація (84), мовна ланка (синтагма) (94), морфологізовані члени речення (95), надфразна єдність (98), називне речення (99), неоднорідні члени речення (102), невласне-пряма мова (101), неозначено-особове речення (102), неповне речення, узгодження (103, 104), непоширене речення (104), номінативне речення (буттєві або екзистенціальні, вказівні, власне-називні) (105), об'єкт, об'єктні відношення (106), обставина (обставинне означення, обставинний додаток) (106), однорідні сполучення (сурядні сполучення, однорідні члени речення) (107), односкладне речення (109), означальний додаток (109), окличне речення (110), паратаксис (116), період (119), питальне (120), підмет (121), підрядне речення (відносне, додаткове, супровідне, умовне, часу) (121—124), підрядне сполучення (125), підрядний зв'язок (125), повне узгодження (126), погодження (кореляція) (126), порядок слів (130), синонімічні конструкції (152), синтагма (153), синтаксис (155), синтаксичні відношення (156), складне речення (159), складний присудок (159), складне словосполучення (160), складне ціле (161), співвідносне слово (177), сполучення підрядне, предикативне, сурядне (178), спонукальне речення (179), стверджувальне речення (183), стійке словосполучення (186), стягнене речення (187), суб'єкт (188), суб'єктно-об'єктні відношення (188), супровідні члени речення (189), сурядне сполучення (однорідні сполучення, ряди словесні чи паралельні, незамкнені) (190), тяжіння (199), узагальнено-особове речення (199), ускладнене речення (204), уточнюючі члени речення (202).

Із 60-х років ХХ ст. формуються нові підходи в теоретичному осмисленні синтаксису української мови у зв'язку з розгортанням лінгвістичних досліджень й суттєвим доповненням його термінології. Численні наукові розвідки мовознавців поглиблюють вчення про синтаксис. З'являються колективні монографії, в яких здійснено спробу всебічного опису синтаксису української мови, розроблення відповідної термінології. До цієї праці долучаються І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, П. С. Дудик, Л. О. Кадомцева та

О. С. Мельничук та інші. Учені аналізують синтаксичні явища з урахуванням формальних виявів й семантичних функцій. Теорію семантичного синтаксису випрацьовують І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський (Вихованець, 1983). Дослідники наполягали, що вивчення синтаксичної семантики поглиблює пізнання формально-граматичної і семантичної структур синтаксичної одиниці: “речення найбільш наочно показує, що в семантичній структурі, з одного боку, і власне-синтаксичній з другого, і в загальному плані їх з’єднання, тобто з’єднання найбільш глибинного змісту і найбільш поверхневого вираження, закладено найбільш загальні, універсальні закономірності мови взагалі” [26, с. 4].

Мовознавці продовжують вивчення синтаксису й суттєво поповнюють склад терміносистеми. Розширення поняттєвого апарату й термінології синтаксису зумовлене багатоаспектністю підходів. Сучасні синтаксичні теорії спрямовані на всебічне вивчення природи синтаксичних одиниць, їхню структурну різноманітність, функціональне і комунікативне призначення, що істотно розширює межі сучасної синтаксичної термінології. До синтаксичної термінології входять підсистеми таких новітніх підрозділів синтаксису, як *семантичний, комунікативний, експресивний синтаксис* та ін. К. Ф. Шульжук вказує на домінування чотирьох підходів до кваліфікації синтаксичних одиниць: формально-синтаксичний (враховує формальну будову синтаксичних одиниць), семантико-синтаксичний, або семантичний (враховує взаємозв’язок формальної будови і значення синтаксичних одиниць), і комунікативний. Панівним названо функціональний підхід, який полягає у дослідженні об’єктивно-сміслового змісту речення як відображення явищ позамовної дійсності [172, с. 8]. Розширення понять синтаксису сприяло зміні кількісного й якісного складу термінів, що утворюють синтаксичну терміносистему. Термінологія на позначення понять кожної теорії може слугувати предметом самостійного дослідження. Детально процес запровадження, систематизування й кодифікування синтаксичних термінів на позначення основних понять синтаксису, його одиниць і категорій в українській науці XIX — 50-х років XX ст. розглянемо в наступному розділі.

4. Історичний паспорт синтаксичного терміна як документування його еволюції

Термінологічний матеріал, дібраний із джерел — граматик, словників, наукових статей тощо, відображає динаміку синтаксичної терміносистеми, що дозволяє систематизувати відомості про еволюцію синтаксичного терміна. Результатом такої праці є документування, впорядкування й узагальнення отриманої інформації. Зведені відомості увійдуть до статті “Історичного словника синтаксичних термінів української мови”. На важливості й актуальності створення історичних термінологічних словників наголошує Т. В. Баймут: “Історичний словник граматичної термінології не лише одна з складових частин загального історичного словника конкретної мови, а й органічна частина історії мовознавства (історії розвитку лінгвістичної думки, граматичних учень)” [8, с. 164].

Історичний паспорт синтаксичних термінів — це дослідницький інструмент, який узагальнює відомості про джерело, час фіксації та регіональне поширення певного терміна. Систематизація таких відомостей про кожний синтаксичний термін української мови дозволить у подальшому використовувати їх у словнику, який не лише розкриватиме зміст відповідного терміна, а й репрезентуватиме динаміку його форми й семантики, а також пріоритети мовознавців у виборі та використанні тих чи тих назв. Відповідно, мета укладання такого паспорта синтаксичного терміна зумовлює його структурну організацію. На нашу думку, матеріал історичного паспорта доцільно подавати у таких п’яти зонах.

I зона — ресстровий термін. Використовуємо сучасне термінологічне позначення, засвідчене в енциклопедії “Українська мова” (УМЕ, 2007).

II зона — фіксація терміна до досліджуваного періоду, тобто до XIX ст., якщо це можна встановити. Джерельною базою цього періоду є перші слов’янські граматики XVI—XVII ст.: “Граматака словенска” Л. Зизанія (Зизаній, 1596), “Грамматіки Славенския правильное Сунтагма” Мелетія Смотрицького (Смотрицький, 1619), “Грамматіки, или Писменица языка Словен(ъ)скаго тцателемъ вкратцѣ здана в(ъ) Кремѣнци року ѡхѣли” невідомого автора (Грамматика, 1638), а також “Покажчика давніх слов’янських філологічних термінів” (Покажчик, 1985).

III зона показує формування номінацій, формальних і семантичних видозмін терміна у ХІХ — середині ХХ ст. Подаємо, де це можливо, контексти вживання, зафіксовані в джерелах зазначеного періоду. Добір матеріалу здійснювався способом суцільної вибірки з мовознавчих праць першої половини ХІХ ст. (Могильницький, 1823; Вагилевич, 1845; Жуківський, 1848; Слугоцький, 1848; Головацький, 1849); другої половини ХІХ ст. (Шашкевич, 1865; Дячан, 1865; Осадца, 1876; Партыцкій, 1873; Смаль-Стоцький, 1893; Огоновський, 1889; Попович, 1897); початку ХХ ст. — 50-х років ХХ ст. (Шерстюк, 1907; Коцовський, 1912; Нечуй-Левицький, 1914; Залозний, 1917; Левицький, 1918; Тимченко, 1918; Сімович, 1918; Огієнко, 1918; Грунський, 1926; Горецький, 1929; Наконечний, 1928; Курило, 1921; Курило, 1925; Сулима, 1928; Курило, 1930; Перегінець, 1931; Німчинов, 1931; Смеречинський, 1932; Огієнко, 1935; Каганович, 1935; Огієнко, 1938; Гарайда, 1941; Синявський, 1941; Загородський, 1946; Ковалів, 1946; Шерех, 1947; Кудрицький, 1949; Шерех, 1951; Курс, 1951; Кротевич, 1952; Чередниченко, 1952; Мельничук, 1953; Поспелов, 1953; Чередниченко, 1954; Дудик, 1955; Ключковський, 1955; Загородський, 1957; Дудик, 1958; Булаховський, 1958 (1); Булаховський, 1958 (2); Булаховський, 1958 (3); Булаховський, 1958; Булаховський, 1959; Чередниченко, 1959); лексикографічних джерел і покажчиків термінів (Огієнко, 1908; ГТП, 1917; СМУ, 1918; УП, 1918; МРС, 1928; УГТ; УП, 1933; УП, 1946; Баймут, 1958; КРСЛТ, 1957). Крім усіх зафіксованих номінацій, подаємо контексти вживання, засвідчені в джерелах зазначеного періоду, тобто фіксуємо зміни в семантиці термінів.

У **IV зоні** подано сучасні терміни. Джерельна база — це праці, які фіксують кодифіковане терміновживання. Послуговуємося передусім словниками лінгвістичних термінів, серед яких “Словник лінгвістичних термінів” Д. С. Ганича та І. С. Олійника (ГОСЛТ, 1985), “Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів” С. Я. Єрмоленко та ін. (КТСЛТ, 2001), праця “Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія” О. Селіванової (ССЛТЕ, 2006), енциклопедія “Українська мова” (УМЕ, 2007), енциклопедія “Українська мова” за редакцією М. І. Муромцева (УМЕМ, 2011), 4-томний “Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни” А. П. Загнітка (ССЛПТ, 2012). Залучено граматики української мови — “ГраMATика української мови: Синтаксис” І. Р. Ви-

хованця (Вихованець, 1993), “Грамматика української мови в таблицях” М. Я. Плющ та Н. Г. Грипас (Плющ, 2004), “Теоретична грамматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис” А. П. Загнітка (Загнітко, 2011). Матеріал узято також із посібників для вищої школи, які мають рекомендацію МОН і висвітлюють теорію сучасного синтаксису — “Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці” Н. В. Гуйванюк (Гуйванюк, 1999), “Синтаксис української мови” К. Ф. Шульжука (Шульжук, 2004), “Синтаксис української мови” П. С. Дудика та ін. (Дудик, 2010), “Сучасна українська мова: Синтаксис” за редакцією А. К. Мойсієнка (СУМС, 2013).

У зона вміщує дослідницькі коментарі щодо тенденцій розвитку форми й семантики аналізованого терміна.

Проілюструємо викладене історичним паспортом синтаксичного терміна *синтаксис*.

I. Ресстровий термін

СИНТАКСИС (УМЕ, 2007, с. 615)

II. Фіксація до XIX ст.

Сочиненіє (Грамматика, 1591, с. 48 — Показчик, 1985, с. 221; Смотрицький, 1619, с. 128); *сунтаѣис / сунтаѣисъ /* (Грамматика, 1591, с. 48 — Показчик, 1985, с. 221; Зизаній, 1596, с. 71; Смотрицький, 1619, с. 128); *сунтаѣи(с)* (Грамматика, 1638, с. 58).

Контексти вживання: “*Сунтаѣис* есть третїа часть Грамматїки / Славенски *Сочиненїє* нарицаемаа: яже реченїа ко осми слова частемъ возносимаа / извѣстнымъ нѣкоимъ чином оучить сочинати / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѿ(т)кривати” (Смотрицький, 1619, с. 379). “*Сунтаѣи(с)* есть, яже оучить осмъ частїи слова сложнѣ съчинати и съве(р)ше(н)нѣ и(х) разумъ ѿбавлати” (Грамматика, 1638, с. 58).

III. Досліджуваний період

Сочиненїє (Павловский, 1818, с. 23); *сочиненїя* (Жуківський, 1848 — Возняк, 1911, с. 246); *складнїє* (Слугоцький, 1848 — Возняк, 1911, с. 188); *словосочиненїє* (Слугоцький, 1848 — Возняк, 1911, с. 188); *наука о реченяхъ* (Партыцкій, 1873, с. 124); *складня* (Партыцкій, 1873, с. 124); *словосочиненьє* (Дячан, 1865, с. 111); *словосочиненьє* (Осадца, 1876, с. 170; Смаль-Стоцький, 1893, с. 132;

Коцовський, 1912, с. 74); *складня* (ГТП, 1917, с. 14; Левицький, 1918, с. 94; СМУ, 1918, с. 443; Тимченко, 1917, с. 5; Залозний, 1917, с. 3; Огієнко, 1935, с. 4); *сінтаксис* (Левицький, 1918, с. 94); *синтакса* (Наконечний, 1928, с. 237; Горецький, 1929, с. 6; Каганович, 1935, с. 3; Синявський, 1941, с. 183; Шерех, 1947, с. 5); *синтаксисъ* (Огієнко, 1908, с. 67; Гарайда, 1941, с. 103); *синтаксис* (Нечуй-Левицький, 1914, с. 3; Залозний, 1917, с. 3; КРСЛТ, 1957, с. 156; Булаховський, 1958, с. 8).

Контексти вживання: “Словосочиненъе учить, після яких правил слова в бесіді сочиняються, щоби виразити мисль” (Осадца, 1876, с. 170); “Синтаксисом або складнею зветься частина граматики, котра розглядає стосунки слів у розмові” (Залозний, 1917, с. 3); “Синтаксис вивчає всі види здійснюваних у мові сполучень слів у групи <...> предмет становить вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно оформлених слів (так званих *словосполучень*) і *словосполучень*, із яких утворюються відносно закінчені відрізки думки — *речення*, що сполучається одне з одним у *складні речення* та ще більше смислових цілостей — *надфразних єдностей*” (Булаховський, 1958, с. 8); “Синтаксис — учення про словосполучення і речення, тобто розділ граматики, у якому вивчаються способи об’єднання слів і їх розміщення в словосполученні і в реченні, будова речення та його складових частин, структурні типи речень, їх значення та умови вживання” (КРСЛТ, 1957, с. 156).

IV. Сучасний період

Синтаксис (Вихованець, 1993, с. 3—6; ССЛТЕ, 2006, с. 543; УМЕ, 2007, с. 615 та ін.). Енциклопедія “Українська мова” містить історичні варіанти терміна *синтакса*, *складня* (УМЕ, 2007, с. 614, 628).

Контексти вживання: “Синтаксис (від гр. *syntaxis* — побудова, сполучення, порядок) — 1) граматична будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень (*синтаксис мови*); 2) розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова” (УМЕ, 2007, с. 615); “Синтаксис — розділ мовознавства, що вивчає засоби і способи розбудови зв’язного мовлення” (СУМС,

2013, с. 9); *синтаксис частин мови (прислівних зв'язків, словосполучення), синтаксис речення, актуальний синтаксис, синтаксис тексту* (УМЕ, 2007, с. 615); *синтаксис слова, синтаксис словосполучення, синтаксис речення, синтаксис конструкцій, більших за речення* (Плющ, 2004, с. 90); *“малий” синтаксис: синтаксис синтаксеми, синтаксис словосполучення; “великий” синтаксис: синтаксис простого речення, синтаксис складного речення, синтаксис тексту* (Гуйванюк, 1999, с. 4); *синтаксис складного цілого, синтаксис зв'язного мовлення, синтаксис тексту, гіперсинтаксис, суперсинтаксис, макросинтаксис, синтаксис словосполучення, синтаксис речення* (ССЛТЕ, 2006, с. 545); *комунікативний синтаксис, стилістичний синтаксис, синтаксис тексту, когнітивний синтаксис, семантичний синтаксис, генеративний синтаксис* (ССЛТЕ, 2006, с. 546); *синтаксис прагматичний, синтаксис дериваційний* (Загнітко, 2011, с. 619); *синтаксис експресивний* (Загнітко, 2011, с. 820); *синтаксис структурний* (Загнітко, 2011, с. 606); *синтаксис функціональний* (Загнітко, 2011, с. 416); *синтаксис статичний, синтаксис частин мови, синтаксис аморфний, синтаксис глибинний, синтаксис дистрибутивний, синтаксис зіставний, синтаксис конструктивний, синтаксис логіко-граматичний, синтаксис номінативний, синтаксис синтагматичний, синтаксис функційний* (ССЛПТ, 3, с. 277, 278).

V. Коментар

У зоні II подано *синтаксис (сунтаґіс)* як складник граматики поряд із орфографією, етимологією і просодією. У перших слов'янських граматиках зафіксовано фонетичну варіантність *сунтаґіс / сунтаґісь; сунтаґіс і сунтаґі(с)*. Про конкуренцію питомого й запозиченого свідчить вживання термінів *сочиненіє і сунтаґіс / сунтаґісь / сунтаґі(с)*. Контексти вживань ілюструють розвиток теорії синтаксичних відношень.

У зоні III широко представлена варіантність. У джерелах XIX ст. переважають російськомовні варіанти: *сочиненіє, сочиненія, словосочиненіє, словосочиненьє, словосочиненьє*, також засвідчено вплив польської мови — *складніє, склáдня*. У працях першої половини XX ст. функціонують номінації грецького походження: *синтаксисъ, синтаксис, сінтаксіс, синтакса*, а також польського з наголосом на останньому складі: *складня́*. Отже, творення терміна супро-

воджував вплив російської, польської та грецької мов. З огляду на назву *синтакса* граматисти прагнули надати грецькій номінації українського характеру та посилення інтересу до власних надбань. Історія номінацій відображає пріоритети мовознавців у виборі того чи того терміна. Контексти терміновживання показують різне розуміння природи номінованого поняття, а також розширення семантики, що веде до зростання кількості похідних термінів. Зокрема, від терміна *синтаксис* утворено номінації на позначення напряму досліджень та підрозділу відповідно до центральної синтаксичної одиниці.

Матеріали паспортів термінів дають можливість укласти статті до історичного словника синтаксичних термінів української мови, який постане вичерпним джерелом не лише як довідник з історії синтаксичної термінології, а й із історії української наукової мови загалом.

Отже, синтаксична термінологія української мови — це лексико-семантична система, яка постійно поповнюється й удосконалюється; має власну історію формування, відображену в мовознавчих джерелах XIX — 50-х років XX ст. У процесі виникнення та розвитку термінологічної лексики чітко репрезентовано роль тих чи тих учених, вплив суспільно-політичної ситуації на певному етапі розвитку наукової думки.

В історії становлення засадничих термінів синтаксису української мови умовно виокремлюємо три періоди, кожен з яких ілюструє особливості випрацювання наукової теорії і термінотвірного процесу як завершального етапу пізнання. Кожен етап історії синтаксичної термінології української мови позначений розвитком синтаксичної теорії української мови, переосмисленням змісту синтаксичних понять, зміною семантики, що відображено в дефініції.

Творення українських синтаксичних термінів на національній основі поряд із термінами-запозиченнями з російської, польської, латинської, грецької мов припадає на першу половину XIX ст. Особливістю цього періоду є одночасне вживання кількох запозичених термінів на позначення одного поняття.

Найбільш плідним для утворення синтаксичної термінології був період другої половини XIX — 20-х років XX ст. Термінотвірна діяльність західноукраїнських граматистів М. Осадци, О. О. Пар-

тицького, С. Й. Смаль-Стоцького, Т. Гартнера, О. І. Огоновського та інших, а також східноукраїнських — М. П. Левицького, І. С. Нечуя-Левицького, Г. П. Шерстюка та інших, функціонування українських наукових осередків (ВУАН, ІУНМ), які напрацьовували засади терміновірної діяльності, сприяли формуванню синтаксичної термінології української мови у складі граматичної терміносистеми. Збагачення теоретичної бази синтаксису української мови внаслідок докладнішого опрацювання в другій половині XIX — початку XX ст. сприяло збільшенню кількості термінів та активізації пошуку мотивованих термінів на позначення понять синтаксису. У цей період помітними є три тенденції: 1) вживання декількох термінів на позначення одного поняття; 2) вживання одного терміна на позначення різних понять; 3) okazionale терміновживання.

З розвитком теоретичних аспектів термінотворення в працях мовознавців викристалізовано вимоги до термінів, основу яких становила орієнтація на природну основу української мови. Протягом другої половини XIX — початку XX ст. учені досліджували і пропонували терміни на позначення понять формальної структури речення, словосполучення, типів синтаксичного зв'язку й синтаксичних відношень, способів вираження й типів головних і другорядних членів речення. У дослідженнях мовознавців пріоритетними стають теоретичні аспекти термінотворення. Важливий внесок було зроблено І. І. Огієнком, що описав історію граматичної термінології, виокремив чіткі принципи терміновірного процесу.

Із 30-х до 50-х років XX ст. відбувається утвердження засадничих понять синтаксису української мови. Дослідники обрали прозорі номінації, орієнтовані на народну мову. Однак у цей історичний період праці українських мовознавців, які обстоювали вимоги термінотворення на ґрунті української народної мови, підпали під нищівну критику і були звинувачені в “українському буржуазному націоналізмі”.

Втім саме цей період називають як один із таких, у якому більшою мірою виявилися нормативні тенденції: синтаксичний термін став об'єктом наукового опрацювання й лексикографічного подання. Термінологічний матеріал засвідчував про тенденцію до зближення термінів із російською мовою, а також до міжнародної стандартизації.

Основними засобами творення синтаксичних термінів можна назвати такі: 1) засвоєння готових грецьких і латинських термінів; 2) творення термінів на ґрунті російської та української мов.

Важливим етапом історичного дослідження термінології вважаємо створення дослідницького паспорта терміна як результату опрацювання встановленої джерельної бази. Запропонована модель історичного паспорта синтаксичного терміна була покликана узагальнити відомості про джерело, час фіксації та регіональне поширення терміна, історію його семантики та номінацій. Також у пропонуваному дослідницькому інструменті віддзеркалилась роль українських мовознавців у термінотвірному процесі, виборі та використанні тих чи тих номінацій, і згодом укладені історичні паспорти слугуватимуть основою “Історичного словника синтаксичних термінів”.